

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

ARAP DÜNYASINDA MODERN DİLBİLİM
ÇALIŞMALARI

Bahar ARIKAN
2501150009

Danışman
Doç. Dr. Ömer İSHAKOĞLU

İstanbul, 2018



T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ



YÜKSEK LİSANS

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : BAHAR ARIKAN Numarası : 2501150009
Anabilim Dalı / DOĞU DİLLERİ VE
Anasanat Dalı / Programı : EDEBİYATLARI/ARAP DİLİ VE Danışmanı : DOÇ. DR. ÖMER İSHAKOĞLU
EDEBİYATI
Tez Savunma Tarihi : 21.06.2018 Saati : 13:00
Tez Başlığı : " ARAP DÜNYASINDA MODERN DİLBİLİM ÇALIŞMALARI "

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. MEHMET YAVUZ		Kabul
2- DOÇ. DR. KERİM AÇIK		Kabul
3- DOÇ. DR. ÖMER İSHAKOĞLU		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ALİ BULUT		
2- DOÇ. DR. İBRAHİM ŞABAN		

ÖZ

ARAP DÜNYASINDA MODERN DİLBİLİM ÇALIŞMALARI BAHAR ARIKAN

XIX. yüzyıla kadar dil incelemeleri büyük ölçüde felsefe ve yazın çalışmaları içerisinde yürütülmüş ve dil bu alanların anlaşılmasına yarayan bir araç olarak kabul edilmiştir. XX. yüzyıla geldiğimizde İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure'ün “kendi başına ve yalnız kendisi için dili incelemek” görüşünün hâkim olmasıyla birlikte dilbilimin sınırları belirlenmiş ve dilbilim bağımsız bir bilim dalı haline gelmiştir.

Çalışmamızda Batıdaki dilbilim üzerine yapılan açılımların Arap dili ve dilbilimcileri üzerindeki yansımaları irdelenmektedir.

Modern dilbilim düşüncesinin Arap dünyasına tam olarak ne zaman girmeye başladığını belirlemek zordur. Arap dünyasının modern dilbilimle tanışması XX. yüzyılın 40'lı yıllarında Batı'daki üniversitelerde dilbilim çalışan Arap araştırmacılarla olmuştur.

Modern dönemde Arap dilbilimciler klasik dönem dil çalışmalarını yeni bir bakış açısıyla ele almışlardır. Bunu yaparken bazen klasik çalışmalara eleştirel yorumlar getirmişler, bazen de klasik çalışmalardan bağımsız güncel dilbilim meselelerini incelemişlerdir.

Biz bu çalışmamızda klasik dönem ve modern dönemde Arap dil âlimlerinin dilbilimin alt dallarıyla ilgili yaptıkları çalışmalara değindik. Yaptığımız çalışma sonucunda pek çok dilbilim konusunun klasik dönem dilcileri tarafından eserlerinde konu edinildiğini tespit ettik.

Çalışmamızın birinci bölümünde dilbilimin tanımı, gelişimi, filoloji ve dilbilgisinden farkı, konusu, alt dalları ve Arap dilinde dilbilim karşılığında kullanılan kavramlar konuları yer almaktadır. İkinci bölümünde, dilbilim öncesi ve klasik dönemde Arap dil çalışmaları ele alınmıştır. Üçüncü ve son bölümde ise, modern dönemde Arap dilbilim çalışmaları tanıtılmıştır. Bu bölüm çalışmamızın esas bölümünü oluşturmaktadır. Bu bölümde modern dönemde dilbilimin alt dalları ile ilgili yapılan müstakil çalışmalar ve bu dalların hangi genel dilbilim kitaplarında yer aldıkları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dilbilim, Arap Dilbilimi, Arap Dilbilimcileri, Dil, Sesbilim, Biçimbilim, Sözdizimi, Sözlükbilim, Anlambilim, Lehçebilim, Kökenbilgisi.

ABSTRACT

MODERN LINGUISTIC STUDIES IN ARAB WORLD'S

Bahar ARIKAN

Language studies were carried out in a large scale of philosophy and literary studies until the 19th century, and language was accepted as a tool for understanding these areas. When we reached to the 20th century, the Swiss linguist Ferdinand de Saussure's ideas were accepted as the main idea, as he says "analyzing the language for itself and only for itself", and the boundaries of linguistics were determined and linguistics became an independent science.

In our work, the expansions on the linguistics of the West and its reflections on Arabic Language and linguists are examined. It is hard to determine when exactly modern linguistic thought has begun to enter the Arab world.

The Arab world's acquaintance with modern linguistics came out with Arab researchers who are working linguistics at universities in the West during the 1940s of the 20th century.

In the modern period, Arabian linguists have approached a new perspective for the classical language studies. During this period, sometimes they have criticised the classical works, and sometimes they have examined linguistic issues independent than classical works.

In this work, we have been studying the works of the Arabic language scholars in the classical and modern periods on the sub-branches of linguistics. As a result of our work, we have found that many linguistics topics are covered in their works by classical period linguists.

In the first part of our work, the topics of definition, development, philology and grammar, the concepts, the lower branches and concepts used in linguistics in the Arabic language are covered. In the second part, the study of Arabic language in the pre-linguistic and the classical period has been examined. In the third and last section, Arabic linguistics studies were introduced in the modern period. This section is the main part of our work. In this section, it has been identified that the independent studies on the lower branches of linguistics in the modern period and these branches are included in which general linguistics books.

Key Words: Linguistics, Arabic Linguistics, Arabic Linguists, Language, Phonetics, Morphology, Syntax, Lexicography, Semantics, Dialectology, Etymology.

ÖNSÖZ

Dil, insanoğlunun kendini ifade etmesini ve başkalarıyla iletişim kurmasını sağlayan en önemli melekelerdendir. İlk çağlardan beri felsefe çalışmaları içerisinde dille ilgili pek çok çalışmalar yapılmış ve dil sorunlarına çözümler aranmıştır.

XX. yüzyılın başlarında Fransız dilbilimci Ferdinand de Saussure'un "dil kendine yeterli ve bağımsız bir sistem olarak ele alınmalı ve incelenmelidir" görüşü dilbiliminde yeni bir çığır açmıştır.

Batı'da yaşanan bu gelişme, Arap dünyasındaki dil çalışmalarına da yansımış ve klasik dönemde yapılan dil çalışmaları yeniden yorumlanmaya başlanmıştır. Özellikle Batı ülkelerinde eğitim gören Arap kökenli araştırmacılar, yeni dilbilim metodolojisini Arap dünyasına taşımış ve eserler kaleme almışlardır. Bu dönemde klasik dönemdeki çalışmaları yeni bir bakış açısıyla ele alanlar, klasik çalışmalara eleştirel yorumlar getirenler ve Batı dünyasındaki çalışmaları birebir tercüme eden Arap dilbilimcileri olmuştur.

Biz bu çalışmamızda, öncelikle Arap dünyasında klasik dönemde dilbilimin alt dallarıyla ilgili yapılan çalışmalara ve sonrasında özellikle modern dönemde yazılan eserler ile bu eserlerin ele aldığı konulara değineceğiz.

Çalışmamızda ulaşabildiğimiz önde gelen Arap dilbilimcilerini ve eserlerini dikkate alarak, Arap dilbilimi alanında yapılabilecek çalışmalara ışık tutmayı hedef edindik.

Tez çalışmamı yaparken yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Ömer İSHAKOĞLU'na ve İstanbul Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında sabırla bizleri eğiten ve rehberlik eden bütün değerli hocalarıma şükranlarımı sunarım.

İSTANBUL, 2018

Bahar ARIKAN

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DİLBİLİMİN TANIMI, GELİŞİMİ VE DİLBİLİM ÖNCESİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

1.1. DİLBİLİMİN TANIMI VE GELİŞİMİ.....	4
1.1.1. Dilin Tanımı.....	4
1.1.2. Dilbilimin Gelişimi ve Tanımı	5
1.1.3. Dilbilimin Konusu ve Filolojiden (Betikbilim) Farkı	6
1.1.4. Dilbilim ve Dilbilgisinin Farkı.....	7
1.1.5. Dilbilimin Alt Dalları ve Diğer Bilimlerle Olan İlişkisi	8
1.1.6. Arap Dilinde Dilbilim Karşılığında Kullanılan Kavramlar.....	10
1.2. DİLBİLİM ÖNCESİ YAPILAN ÇALIŞMALAR	12
1.2.1. İlk Çağ'da Dil Çalışmaları	13
1.2.2. Orta Çağ'da Dil Çalışmaları.....	15
1.2.3. Rönesans ve Sonrasında Dil Çalışmaları	16

İKİNCİ BÖLÜM

KLASİK DÖNEMDE ARAPLARDA DİL ÇALIŞMALARI

2.1. Sesbilim (Fonetik/‘İlmu’l-esvât/ Savtiyyât).....	18
2.2. Biçimbilim (Morfoloji /Sarf).....	24
2.3. Sözdizimi (Sentaks/ Nahiv).....	27
2.4. Sözlükbilim (Leksikografi/ ‘İlmu’l-Me‘âcim).....	30

.2.5	Anlambilim (Semantik/ ‘İlmu’d-Delâle).....	33
2.6.	Lehçebilim (Diyalektoloji/ ‘İlmu’l-Lehecât).....	37
2.7.	Köken Bilgisi (Etimoloji / ‘İlmu’l-İştikâk)	39

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MODERN DÖNEMDE ARAP DİLBİLİM ÇALIŞMALARI

3.1.	MODERN DÖNEMDE ARAPLARDA SESBİLİM ÇALIŞMALARI.....	42
3.1.1.	Sesbilim Alanında Müstakil Olarak Yazılan Eserler	45
3.1.2.	Sesbilimle İlgili Bilgilere Yer Veren Genel Dilbilim Kitapları .	52
3.2.	MODERN DÖNEMDE ARAPLARDA MORFOLOJİ ÇALIŞMALARI.....	55
3.2.1.	Morfoloji Alanında Müstakil Olarak Yazılan Eserler	55
3.2.2.	Morfoloji ile İlgili Bilgilere Yer Veren Genel Dilbilim Kitapları.....	56
3.3.	MODERN DÖNEMDE ARAPLARDA SENTAKS ÇALIŞMALARI.....	57
3.3.1.	Sentaks Alanında Müstakil Olarak Yazılan Eserler.....	58
3.3.2.	Sentaks ile İlgili Bilgilere Yer Veren Genel Dilbilim Kitapları.	60
3.4.	MODERN DÖNEMDE ARAPLARDA SÖZLÜKBİLİM ÇALIŞMALARI.....	62
3.4.1.	Sözlükbilim Alanında Müstakil Olarak Yazılan Eserler.....	63
3.4.2.	Sözlükbilim İle İlgili Bilgilere Yer Veren Genel Dilbilim Kitapları	67
3.5.	MODERN DÖNEMDE ARAPLARDA ANLAMBİLİM ÇALIŞMALARI.....	68
3.5.1.	Anlambilim Alanında Müstakil Olarak Yazılan Eserler.....	69
3.5.2.	Anlambilimle İlgili Bilgilere Yer Veren Genel Dilbilim Kitapları.....	70
3.6.	MODERN DÖNEMDE ARAPLARDA LEHÇEBİLİM ÇALIŞMALARI.....	72

3.6.1. Lehçebilim Alanında Müstakil Olarak Yazılan Eserler	73
3.6.2. Lehçebilimle İlgili Bilgilere Yer Veren Genel Dilbilim Kitapları.....	75
3.7. MODERN DÖNEMDE KÖKEN BİLGİSİ ÇALIŞMALARI	75
3.7.1. Köken Bilgisi Alanında Müstakil Olarak Yazılan Eserler	76
3.7.2. Köken Bilgisi ile İlgili Bilgilere Yer Veren Genel Dilbilim Kitapları.....	76
SONUÇ	78
KAYNAKÇA	80

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
M.Ö.	: Milattan önce
nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
thk.	: Tahkik eden
t.y.	: Tarih yok
v.	: Vefat tarihi
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
yy.	: Yüzyıl
y.y.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

Batı'da dilbilimin bir bilim dalı haline gelmesi XX. yüzyılın başlarına dayanır.¹ Her ne kadar dilbilim yeni bir bilim dalı olsa da dilbilim öncesi dönemlerde de dil sorunlarıyla ilgili çalışmalar yapılmıştır.²

Yeryüzünde dil çalışmaları ilk çağda M.Ö. VII. yüzyıla Eski Hint'e kadar dayanmaktadır. Bu dönemde yapılan ilk çalışmalar dini etkenler sonucu başlamıştır.³ Yine ilk çağda Yunan filozofları dilin doğal mı yani doğuştan mı yoksa uzlaşmaya dayanan ve insanlar tarafından konan bir sistem mi olduğunu anlamaya çalışmışlar ve kelimelerin kökenini araştırmışlardır.⁴ Romalılar ise Yunanlıların etkisinde kalmış ve onların yaptıklarını tamamlayıcı nitelikte çalışmalar yapmışlardır.⁵

Araplarda Kur'an'ın inmesi ve sonrasında İslam'ın yayılmasıyla Arapların yabancı milletlerle karışması üzerine Arap dilinin tümüyle bozulup Kur'an ve hadislerin yanlış anlaşılabilceği endişesiyle birtakım kurallar oluşturma ihtiyacı hissedilmiştir.⁶

Böylece önceleri Araplar, daha sonra başta İranlılar ve Türkler olmak üzere Müslüman milletler, Arap dilinin bütün kural ve kullanım şekillerini yazıya dökmeye başlamışlardır. İlk dönemlerde dille ilgili araştırmaların hepsine "nahiv" denilmiş; daha sonra "nahiv" terimi, sadece grameri ifade etmek için kullanılır hale gelmiş ve dili konu alan farklı isimlere sahip bilim dalları ortaya çıkmıştır.⁷

XX. yüzyılda Batı'da dilbilim alanında yaşanan gelişmeler Arap dünyasındaki çalışmaları da etkilemiştir. Modern dilbilim düşüncesinin Arap

¹ Nesrin Bayraktar, **Dil Bilimi**, 2. bs., Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2006, s. 75.

² Berke Vardar, **Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri**, Ankara, TDK Yayınları, 1982, s. 17.

³ Doğan Aksan, **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, 5. bs., C. I, Ankara, TDK Yayınları, 2009, s. 16; Özcan Başkan, **Lengüistik Metodu**, 1. bs., İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1967, s. 8; Bayraktar, **a.g.e.**, s. 76.

⁴ Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 17; Mehmet Aydın, **Dilbilim El Kitabı**, İstanbul, 3F Yayınevi, 2007, s. 20; Bayraktar, **a.g.e.**, s. 76.

⁵ Bayraktar, **a.g.e.**, s. 77; Başkan, **a.g.e.**, s. 14; Aydın, **a.g.e.**, s. 20.

⁶ Abdulgaffâr Hilâl, **'İlmu'l-luga beyne'l-kadîm ve'l-hadîs**, 2. bs., Kahire, Matbaatu'l-Cebelâvî, 1986, s. 19

⁷ Zafer Kızıklı, "Arapçada Dil Bilimlerinin Tarihsel ve Kavramsal Temelleri", **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl. 11, S. 30, 2007, s. 250.

dünyasına tam olarak ne zaman girmeye başladığını belirlemek zordur. Arap dünyasının modern dilbilimle tanışmasının XX. yüzyılın 40'lı yıllarında Batı'daki üniversitelerde dilbilim çalışan Mısırlı araştırmacılarla olduğu tahmin edilmektedir.⁸

Arap dil çalışmalarının modern dönemde Batı medeniyetiyle ilk olarak iletişime geçmesi birkaç kitabında dil üzerine özellikle de Fransızca üzerine çalışan Rıfaa et-Tahtavî ile olmuştur.⁹

Arap dünyasında Modern Arap dilbilim dönemine geçişi hızlandıran ve kendinden sonra bu alanda çalışma yapacaklara ufuk açan en önemli isim Corcî Zeydân'dır. Onun karşılaştırmalı dilbilim kurallarını Arap diline uyarladığı *el-Felsefetu'l-lugaviyye ve'l-elfâzu'l-'Arabiyye*¹⁰ adlı kitabı Batı tarzı yazılan dilbilim ile ilgili yazılan ilk eserdir.¹¹ Zeydân eserinde; Batılı dilbilimcilerin dilin yapısı, fonksiyonu ve dili analiz yolları konularındaki görüşlerine ve bu görüşlerden Arap dil çalışmalarının istifade etmesi konularına yer vermiştir.¹²

Zeydân'ın bu alanda kaleme aldığı diğer bir önemli eseri ise; *el-Lugatu'l-'Arabiyye kâ'in hayy*¹³ adlı kitabıdır. Zeydân eserinin adında modern dilbilimin en önemli öğretilerinden dilin yaşayan bir varlık oluşunu vurgulamıştır. Eser dilin tarihi dönemleri, farklı alanlarda kullanılan kelimeler, Hıristiyan ve Yahudilere ait kelimeler, "dahîl" ve "muvelled", son dönem bilimsel ilerleme ve Mısır hükümetinin kullandığı dil gibi konuları içermektedir.¹⁴

Modern Arap dili çalışmalarına katkıda bulunan diğer bir isim de Ahmed Fâris eş-Şidyâk'tır. *Sirru'l-leyâl fi'l-kalb ve'l-ibdâl* adlı yayınlanmamış 2 ciltlik eserinde Arapça kelimelerin etimolojisiyle dil ve dilcilik konularını incelemiştir.¹⁵

⁸ Kemal Şahîn, *Nazariyyetu'n-nahvi'l-'Arabiyyi'l-kadîm*, 1.bs., y.y., Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2002, s.11.

⁹ Nu'man Bûkra, *el-Medârisu'l-lisâniyyetu'l-mu'âsıra*, Kahire, Mektebetu'l-Âbab, 2003, s. 28.

¹⁰ Corcî b. Habib Zeydân, *el-Felsefetu'l-lugaviyye ve'l-elfâzu'l-'Arabiyye*, Kahire, Matbaatu'l-Hilâl, 1904.

¹¹ Mustafa Kaya, "Modern Arap Dilbilim Çalışmaları", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl:12, S. 36, 2008, s. 342; Muharrem Çelebi, "Corcî Zeydân", *DİA*, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 70.

¹² Bûkra, *a.g.e.*, s. 28.

¹³ Zeydân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye kâ'in hayy*, Kahire, Muessesetu Hindâvî, 2012.

¹⁴ Kaya, *a.g.m.*, s. 343.

¹⁵ Kaya, *a.g.m.*, s. 342; Atilla Çetin, "Ahmed Fâris eş-Şidyâk", *DİA*, C. XII, İstanbul, 1995, s. 169.

Yine Iraklı Hıristiyan dilci, edip, tarihçi ve gazeteci yazar Ânistâs Mârî el-Kermelî'nin *Nuşû'u'l-lugati'l-'Arabiyye* ve el-Eb Mermercî ed-Dûmenikî'nin *el-Mu'cemiyyetu'l-'Arabiyye 'alâ dav'i's-sunâ'iyye ve'l-elsuniyye's-Sâmiyye* adlı eserleri karşılaştırmalı dilbilim ile ilgili modern dilbilime geçiş dönemi çalışmalarındandır.¹⁶

Modern Arap dilbilimine geçiş dönemi çalışmalarının ardından XX. yüzyılda Ali 'Abdulvâhid Vâfi, İbrahim Enîs, Temmâm Hassân, 'Abdurrahman Eyyûb, Kemâl Bişr ve Mahmud es-Sa'ran gibi dilciler, dilbilim ve dilbilimin alt dalları ile ilgili eserler kaleme almışlardır.

Biz de çalışmamızda, özellikle modern dönemde Arap dünyasında dilbilim ve dilbilimin alt dallarıyla ilgili yazılan eserleri tanıtmayı amaçladık. Ayrıca modern Arap dilbilimcilerin hangi konularda klasik dönem dil âlimlerini eleştirdiklerini veya görüşlerini benimsediklerini ortaya koymaya çalıştık.

¹⁶ Kaya, **a.g.m.**, s. 343.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİLBİLİMİN TANIMI, GELİŞİMİ VE DİLBİLİM ÖNCESİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

Dilbilimin görevi dili tüm boyutlarıyla incelemektir. Bu sebeple çalışmamızda öncelikle dilin tanımına yer vereceğiz. Dilbilimin gelişimi ve tanımı, filoloji ve dilbilimin farkı, dilbilgisi ve dilbilimin farkı, dilbilimin alt dalları, başka bilimlerle olan ilişkisi ve Arap dünyasında dilbilimin karşılığında kullanılan kavramlar üzerinde durulacaktır. Daha sonra ise, dilbilim öncesi dönemde yapılan çalışmalara değinilecektir.

1.1. DİLBİLİMİN TANIMI VE GELİŞİMİ

1.1.1. Dilin Tanımı

Günümüze kadar dilin pek çok tanımı yapılmıştır. Bazıları dili bir düşünme, davranış, iletişim ve anlaşma aracı, bazıları ise bir dil topluluğunda gerçekleştirilebilecek sözcelerin tümü olarak tanımlamışlardır.¹⁷

Amerikalı dilbilimci Bloomfield dili bir alışkanlıklar bütünü olarak tanımlarken; Chomsky ise dilin sınırlı sayıda sözcük ve kuraldan yararlanarak türetililecek sınırsız sayıda tümceden oluşan bir bütün olduğunu söylemiştir.¹⁸

Dilin rastladığımız en kapsamlı açıklaması Doğan Aksan'ın şu tanımıdır: “Dil, düşünce, duygu ve isteklerin, bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öğeler ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan çok yönlü ve gelişmiş bir dizgedir.”¹⁹

Dil bir iletişim aracı olmasının yanı sıra, o dili konuşan toplumun kültürünü yansıtan bir ayna, o kültürün düşünüş biçimini, dünya algılayışını belirleyen en önemli etken, toplum içi ve toplumlar arası ilişkilerin önkoşuludur. Dilbilimin görevi

¹⁷ Bayraktar, **a.g.e.**, s. 1-2.

¹⁸ Osman Toklu, **Dilbilime Giriş**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2003, s. 9.

¹⁹ Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 55.

de, çok yönlü, karmaşık ve gizemli bir varlık olan dili bütün yönleriyle incelemektir.²⁰

1.1.2. Dilbilimin Gelişimi ve Tanımı

XIX. yüzyıla kadar dil incelemeleri büyük ölçüde felsefe ve yazın çalışmaları içerisinde yürütülmüş ve dil bu alanların anlaşılmasına yarayan bir araç olarak kabul edilmiştir. XX. yüzyıla geldiğimizde İsviçreli dilbilimci F. de Saussure'ün “kendi başına ve yalnız kendisi için dili incelemek”²¹ görüşünün hâkim olmasıyla birlikte dilbilimin sınırları belirlenmiş ve dilbilim bağımsız bir bilim dalı haline gelmiştir.²²

Ferdinand de Saussure'ün (1857-1913) 1907-1911 yılları arasında Cenevre Üniversitesi'nde verdiği derslerin ölümünden sonra 1916 yılında iki öğrencisi tarafından *Cours de Linguistique Generale* (Genel Dilbilim Dersleri) adıyla yayınlanmasıyla dilbilim çok geniş alanlara yayılmış ve kendi içinde pek çok dallara ayrılmıştır.²³

Dilbilim, dilin genel ve özel niteliklerini ve dil olaylarını inceleyen; dillerin doğuşlarını, zaman içindeki gelişmelerini, yeryüzündeki yayılışlarını ve aralarındaki ilişkileri araştıran bir bilim dalıdır.²⁴

Dilbilimin en kısa ve en net tanımı “dil bilimi” ya da “dil bilimsel olarak incelenmesi” şeklinde yapılabilir.²⁵

Türk Dil Kurumu Sözlüğünde ise dilbilimin tanımı “Dillerin yapısını, gelişmesini, dünyada yayılmasını ve aralarındaki ilişkileri ses, biçim, anlam ve cümle

²⁰ Toklu, **a.g.e.**, s. 9.

²¹ Ferdinand de Saussure, **Genel Dilbilim Dersleri**, çev. Berke Vardar, C. I, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1976, s. 27.

²² Ahmet Kocaman, **Dilbilim Temel Kavramlar Sorunlar Tartışmalar**, 1. bs., Ankara, Dil Derneği Yayınları, 2006, s. 11.

²³ Aydın, **a.g.e.**, s. 23-24; Aksan, **a.g.e.**, s. 22; Berke Vardar, **a.g.e.**, s. 21-22; Muhammed Yunus Ali, **Medhal ila'l-lisâniyyât**, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-Cedîd el-Muttehide, 2004, s. 10.

²⁴ Zeynep Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992, s. 44; Vardar, **a.g.e.**, s. 16.

²⁵ Kocaman, **a.g.e.**, s. 9; Aksan, **a.g.e.**, s. 14.

bilgisi bakımından genel veya karşılaştırmalı olarak inceleyen bilim, lisaniyat, lengüistik, filoloji” olarak geçmektedir.²⁶

1.1.3. Dilbilimin Konusu ve Filolojiden (Betikbilim) Farkı

Dilbilim XIX. yy.’ın sonlarına doğru gelişmesine karşın, filoloji çok daha eski, Rönesansla beraber gelişen ilk insan bilimlerinden biridir. Ancak XVIII. yy.’ın sonlarına doğru filoloji bağımsız bir bilim dalı haline gelmiştir. 1777 yılından itibaren F. A. Wolf eski metinlerin karşılaştırmalı eleştirisini yapan bir bilim dalı oluşturmuştur.²⁷

Saussure filolojinin (betikbilim) her şeyden önce eski metinleri belirleyip saptamayı, yorumlamayı ve açıklamayı amaçladığını ve bu inceleme aracılığıyla yazın tarihi, töreler, kurumlar vb. ile uğraştığını söylemiştir.²⁸

TDK’da ise filoloji “dili ve yazılı belgeleri dil ve tarih açısından inceleme, dil yoluyla bir toplumun kültürünü inceleyen bilim” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımdan hareketle filolojinin amacının okunup anlaşılmasında güçlük duyulan metinleri açıklamak ve onları canlı tutabilmek için çaba göstermek olduğunu söyleyebiliriz.²⁹

Dilbilimin amacı ise; belirli bir dili araştırmak değildir³⁰ aksine, insanın dil melekelerini incelemek, dil davranışını açıklayıcı kuramlar geliştirmek, dilleri en kapsamlı bir şekilde betimlemek ve bunun için gerekli araç ve teknikleri geliştirmektir.³¹

Saussure ise dilbilimin görevlerini şu şekilde sıralar: “Ulaşabildiği bütün dilleri betimlemek, bu dillerin tarihini incelemek, bir başka deyişle dil ailelerinin evrimini göstermek, her ailedeki ana dillerin ilk biçimlerinin olanaklar çerçevesinde ortaya koymak; bütün dillerde sürekli ve evrensel olarak kendini gösteren güçleri

²⁶ **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, Ankara, 2005, s. 529.

²⁷ Zeynel Kiran, **Dilbilime Giriş**, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2001, s. 41-42.

²⁸ Saussure, **a.g.e.**, C. I, s. 21.

²⁹ Süheyla Bayrav, **Filolojinin Oluşumu**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1975, s. 3.

³⁰ Mahmûd es-Sa’rân, **‘İlmu’l-luga mukaddime li’l-kâri’i’l-‘Arabî**, Beyrut, Dâru’n-Nahdati’l-‘Arabiyye, s. 50.

³¹ Kocaman, **a.g.e.**, s. 152.

araştırmak, tarihin bütün özel olaylarını açıklayabilecek genel yasaları bulmak, kendi sınırlarını çizmek ve kendi kendisini tanımlamaktır.”³²

Dolayısıyla dilbilimin konusunu, Saussure’ün “dili kendi içinde kendisi için inceleme” ilkesinde belirttiği gibi dilin kendisi oluşturmaktadır. Dilbilim sadece belirli bir dili incelemeyiz. Aksine onu iletişimde kullanan insanların konumu ne olursa olsun dili bütün yönleriyle inceleme konusu yapar.³³

Kısaca filoloji sadece yazılı dili incelerken, dilbilim yazılı ve sözlü dilin bütün formlarını inceler diyebiliriz.³⁴

1.1.4. Dilbilim ve Dilbilgisinin Farkı

Dilbilimi daha iyi anlayabilmek için bazı kavram kargaşalarını ortadan kaldırmak gerekmektedir. Bu bağlamda dilbilim ve dilbilgisi kavramlarının arasındaki farkın incelenmesi yerinde olacaktır.

Dilbilgisi (gramer) terimi eski Yunancada “yazma sanatı” anlamına gelen sözcükten türemiştir. Buradan yola çıkarak dil konusundaki ilk çalışmaların yazılı dil ile sınırlandırıldığını söyleyebiliriz.³⁵

Dilbilgisi oldukça eski bir bilim dalıdır. İlk gramer kitabı M.Ö. I. yüzyılda Yunan Dionysios Thraks’ın (M.Ö. 170- 90) yazdığı *Tekhne Grammatike* adlı eseridir.³⁶ Dilbilgisinin amacı; eski metinleri açıklamak, bir yabancı dili öğre(t)nmek ve kendi anadilini doğru konuşma ve yazma sanatını öğre(t)nmektir. Dilbilgisinin her şeyden önce eğitime yönelik bir amacı vardır. Dilbilgisi kitapları da bir dilin kullanımını yöneten kurallar konusunda bilgi verirler.³⁷

³² Saussure, **a.g.e.**, C. I, s. 27.

³³ Ramazan Demir, “Arap Dilinde “Fıkhü’l-luga” ve “İlmü’l-luga” Terimlerinin Kullanımı, Tanımı, Konusu ve Gayesi”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XIII, S. 23, 2011/1, s. 188.

³⁴ Vardar, **a.g.e.**, s. 31.

³⁵ Kocaman, **a.g.e.**, s. 10.

³⁶ Bkz. Dionysios Thraks, **Gramer Sanatı**, çev. Eyüp Çoraklı, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2006.

³⁷ Kiran, **a.g.e.**, s. 40-41; Emel Huber, **Dilbilme Giriş**, İstanbul, Yabancıdil Yayınları, 2013, s. 75-76.

Aynı zamanda dilbilgisi felsefenin bir parçasıdır. Geleneksel dilbilgisi Yunan ve Roma geleneğinde kullanılan kuralcı, katı ve dilin daha çok yapı boyutunu ele alan bir anlayışı yansıtır.³⁸

Dil üzerinde daha önceki dönemlerde yapılan çalışmalar her ne kadar reddedilmese de XX. yüzyıldan itibaren dilbilim araştırmaları çok farklı bir anlayışla yapılmaya başlanmış, dili tarihsel bakış açısına göre incelenebilecek tarihsel bir ürün olarak görme anlayışının dışına çıkmıştır. Bu yeni süreçte dilbilim, Saussure'un "kuralcı dilbilgisi adını verdiği ve "ifadelerin doğru ya da yanlış olarak ele alındığı gramer" bağlamındaki incelemeleri ve değer yargılarını bir tarafa bırakarak, doğal dillerin gerçek işleyişini açıklama ve betimlemeyi esas almıştır. Dolayısıyla dilbilim dilbilgisini de kuşatan, dilin yapı, anlam, işlev boyutlarını çerçeveleyen, genel olarak insan dilinin ve tek tek doğal dillerin incelenmesiyle ilgilenen bir bilim dalıdır.³⁹

1.1.5. Dilbilimin Alt Dalları ve Diğer Bilimlerle Olan İlişkisi

1950'den sonra dilbilim dallanmış, budaklanmış, yeni akımlar, yeni buluşlar, yeni inceleme alanlarıyla büyük bir aşama geçirerek ana bilim dalı haline gelmiş ve insan bilimleri arasında ayrıcalıklı bir yer kazanmıştır. Günümüzde budunbilim (etnoloji), toplumbilim (sosyoloji), ruhbilim ve psikanaliz gibi pek çok bilim dilbilimin yöntem ve terminolojisinden büyük ölçüde yararlanmışlardır.⁴⁰

Örneğin dilbilim, anadil edinimi, yabancı dil öğretimi, anadil eğitimi, konuşma bozuklukları ve dil düşünce ilişkisi gibi konularda psikolojiyle; dil kültür bağlantısının incelenmesinde ise budunbilimle (etnoloji) bilgi alışverişi yapar. Ayrıca biçembilim ve dilin şiiresel işlevine yönelik çalışmalarda da edebiyatla yakın ilişki içerisindedir.⁴¹

³⁸ Kocaman, **a.g.e.**, s. 10; Vardar, **a.g.e.**, s. 29-30; Kıran, **a.g.e.**, s. 40-41.

³⁹ Kocaman, **a.g.e.**, s. 10; Vardar, **a.g.e.**, s. 29-30; Saussure, **a.g.e.**, C. I, s. 21; Zeynel Kıran, **Dilbilim Akımları**, 2. bs., Ankara, Onur Yayınları, 1996, s. 43-46.

⁴⁰ Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 14-15; Kıran, **a.g.e.**, s. 26.

⁴¹ Toklu, **a.g.e.**, s.10.

Dile ilişkin bakış açılarının farklılığı, değişik dilbilim dallarının doğmasını sağlamıştır. En önemli dilbilim dalları şunlardır: ⁴²

Sesbilim (phonetics): Dildeki seslerin fiziksel bakımdan meydana gelişlerini ve uğradıkları değişiklikleri inceleyen bilim dalıdır. ⁴³

Fonoloji (phonology): Seslerin bildirişimde nasıl etkili olduğunu ve nasıl anlam farkı doğurduğunu, yani, ses özelliklerinin iletişime katkısının inceleyen bilim dalıdır. ⁴⁴

Biçimbilgisi (morphology): Dildeki sözcüklerin yapısını, kökleri, ekleri ve bunların bağlanış biçimlerini inceleyen bilim dalıdır. ⁴⁵

Dizimbilgisi/Sözdizimi (syntax): Dildeki sözcüklerin sıralanışını ele alan, özne, tümleç ve yüklem arasındaki ilişkiyi inceleyen bilim dalıdır. ⁴⁶

Anlambilim (semantics): Dili, anlam yönünden inceleyen; kavram, anlam, çok anlamlılık, eş anlamlılık, zıt anlamlılık, anlam daralması, anlam genişlemesi, bağlam ve anlam değişimleri gibi konuları ele alan bilim dalıdır. ⁴⁷

Sözcükbilim (lexicology): Dillerin sözcük varlığını, onu oluşturan sözcükleri, bu sözcüklerin aldıkları, biçimleri, kökenlerini ve oluşumlarının araştırılan bilim dalıdır. ⁴⁸

Sözlükbilgisi (lexicography): Sözlük hazırlama teknikleri, sözlüğün kapsamı, içeriği ve sınırı üzerine çalışmaların yapıldığı bilim dalıdır. ⁴⁹

⁴² Aksan, **a.g.e.**, s. 24-39; Kıran, **a.g.e.**, s. 237-289; Korkmaz, **a.g.e.**, s. 45; Ali ‘Abdolvâhid el-Vâfi, ‘**İlmu’l-luga**, 9. bs., Mısır, Nahdat-u Mısır, 2004, s. 8-11.

⁴³ **Dilbilim terimleri sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1949, s. 163; Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 26; Mehmet Hengirmen, **Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Engin Yayınevi, 1999, s. 316; Kamile İmer, Ahmet Kocaman, A.Sumru Özsoy: **Dilbilim Sözlüğü**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011, s. 222; Günay Karaağaç, **Dil Bilimi Terimleri**, Ankara, TDK Yayınları, 2013, s. 660.

⁴⁴ Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 28; İmer, **a.g.e.**, s. 221; Karaağaç, **a.g.e.**, s. 658-659.

⁴⁵ Hengirmen, **a.g.e.**, s. 71-72; Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 29, Berke Vardar, **Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ankara, TDK Yayınları, 1980, s. 38; İmer, **a.g.e.**, s. 52; Karaağaç, **a.g.e.**, s. 191-192.

⁴⁶ Hengirmen, **a.g.e.**, s. 339-340; Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 30; **Dilbilim terimleri sözlüğü**, s. 177-178; İmer, **a.g.e.**, s. 230; Karaağaç, **a.g.e.**, s. 742-744.

⁴⁷ Hengirmen, **a.g.e.**, s. 27; Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 30; **Dilbilim terimleri sözlüğü**, s. 14; İmer, **a.g.e.**, s. 28-29; Karaağaç, **a.g.e.**, s. 120-121.

⁴⁸ Hengirmen, **a.g.e.**, s. 336-337; Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 31; İmer, **a.g.e.**, s. 230; Karaağaç, **a.g.e.**, s. 725-740.

Adbilim (onomastics): Adları, kavram-sözcük ilişkisine dayanarak inceleyen, adların veriliş yollarını, nedenlerini, kaynağını ve kökenini inceleyen bilim dalıdır.⁵⁰

Lehçebilim (dialectology): Lehçelerin ortaya çıkışını, anadilden ayrılan yönlerini, geçirdikleri değişiklikleri, konuşulduğu bölgeleri ve bu bölgelerin dil üzerindeki etkilerini inceleyen bilim dalıdır.⁵¹

1.1.6. Arap Dilinde Dilbilim Karşılığında Kullanılan Kavramlar

Arap dilbilimcileri “linguistics” kavramının Arapça karşılığı konusunda görüş birliğine varamamış ve sayıları yirmi üçe ulaşan farklı terimler kullanmışlardır.⁵² Biz burada en çok kullanılan terimlerin ortaya çıkışından bahsedeceğiz.

İlk dönem Arap dilcileri dili anlama, özelliklerini öğrenme ve sınırlarına vakıf olma anlamında “‘ilmu’l-luga” (علم اللغة) ve “‘fıkh’l-luga” (فقه اللغة) terimlerini kullanmışlar ve Arap dili ile ilgili kitaplarına bu isimleri vermişlerdir. Miladi X. asırda ilk defa İbn Fâris ve es-Seâlibî “‘fıkh’l-luga” (فقه اللغة) terimlerine kitaplarının isimlerinde yer vermişlerdir.⁵³ Bu isimlerle yazılan eserlerdeki ana konu i’râb, delâlet, müşterek, muzâd ve müterâdif gibi lafız ve anlam problemleriydi.⁵⁴

Klâsik dil bilimcilere göre ‘ilmu’l-luga (علم اللغة) terimi, konular hâlinde sınıflandırılmış lafızların, anlamlarıyla birlikte incelenmesidir. Radiyuddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî⁵⁵, Ebû Hayyân⁵⁶ ve İbn Haldûn⁵⁷ ‘ilmu’l-luga

⁴⁹ Hengirmen, **a.g.e.**, s. 341; Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 32; İmer, **a.g.e.**, s. 231; Karaağaç, **a.g.e.**, s. 782-783

⁵⁰ Hengirmen, **a.g.e.**, s. 10; Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 32; İmer, **a.g.e.**, s. 12; Karaağaç, **a.g.e.**, s. 42-43.

⁵¹ Hengirmen, **a.g.e.**, s. 274; Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 32-33; İmer, **a.g.e.**, s. 187; Karaağaç, **a.g.e.**, s. 582.

⁵² Abdusselam el-Mesiddî, **Kâmûsu’l-lisâniyyât**, y.y., ed-Dâru’l-‘Arabiyyeti’l-Kitab, s. 72.

⁵³ Ebû Hüseyin Ahmed b. Fâris, **es-Sâhibî fi fıkh’l-luga ve mesâilihâ ve suneni’l-‘Arabi fi kelâmihâ**, Beyrut, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1997; Abdullah b. Muhammed b. İsmail es-Se’âlibî, **Fıkh’l-luga ve sirru’l-‘Arabiyye**, thk. Fâ’iz Muhammed, İmîl Ya’kub, Beyrut, Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1996.

⁵⁴ Hilâl, **a.g.e.**, s. 18-21; Kızıklı, **a.g.m.**, s. 258; Kaya, **a.g.m.**, s. 340, Demir, **a.g.m.**, s. 184.

⁵⁵ Radiyuddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî, **Şerhu’ş-şâfiye**, thk. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdu’l-Hamîd, Kahire, 1939, “Mukaddime” bölümü.

⁵⁶ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân Endelusi, **el-Bahru’l-muhîd**, thk. Mahir Habuş, Dimaşk, Dâru’r-Risaleti’l-‘Âlemiyye, 2015, C. I, s. 12-13.

⁵⁷ Ebû Zeyd Veliyyuddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldûn, **Mukaddime**, thk. ‘Abdusselam Şeddadî, C. III, yy., Dârulbeyzâ: Beytu’l-Funûn ve’l-Ulûm ve’l-Âdab, 2005, s. 240-241.

(علم اللغة) terimini sözcüklerin incelenmesi ve bunların sözlük halinde bir kitapta kategorize edilmesi şeklinde açıklamışlardır.⁵⁸

Klasik Arap dilcileri ‘ilmu’l-luga (علم اللغة) ve fikhu’l-luga (فقه اللغة) kavramları arasında net bir ayırım yapmamışlardır. Erken kabul edilebilecek dönemde yazılan eserlerde işlenen konulara bakıldığında bu iki terimin aynı anlamda ve birbirinin yerine kullanıldığı kolaylıkla görülecektir. es-Suyutî’nin *el-Muzhir* ve es-Sa’lebî’nin *Fıkhu’l-luga* kitaplarında olduğu gibi her iki kavramın da içeriği sarf, nahiv, iştikâk, dildeki kural dışılıklar ve dilin fasihini fasih olmayandan ayırt etme gibi konulardır.⁵⁹

XIX. yüzyılın son çeyreğine girilirken Batı’da çağdaş Arap dilcileri tarafından Arapça’ya “fikhu’l-luga” diye tercüme edilen filolojinin sınırları çizilmiş ve filoloji ile linguistik ayırımı yapılmaya başlanmıştır. Modern Arap dilcilerin birçoğu filoloji için “fikhu’l-luga” (فقه اللغة) terimi, dilbilim için ise “ilmu’l-luga” (علم اللغة) kavramını kullanmayı uygun görmüşlerdir.⁶⁰

Modern anlamda dilbilim kavramının en eski kullanımı ise, 1938’den bu yana öncelikle Filistin’de sonra Lübnan ve Tunus’ta tercih edilen şekliyle “el-elsuniyye” (الألسنية) dir.⁶¹

Arap dünyasında ilk dönem dilbilim çalışmalarında İngilizce “linguistics” Fransızcada “linguistique” karşılığında “ilmu’l-luga” (علم اللغة) kavramı kullanılıyordu. Nitekim Ali ‘Abdulvâhid el-Vâfî 1941 yılında *‘İlmu’l-luga* adlı bir kitap kaleme almıştır.⁶²

“İlmu’l-luga” (علم اللغة) teriminin yanı sıra dilbilim karşılığında pek çok terim kullanılmıştır. Bu terimlerin yaygın olarak kullanılanlarından biri de “ilmu’l-lisân”

⁵⁸ Hilâl, **a.g.e.**, s. 20; Kızıklı, **a.g.m.**, s. 257-258.

⁵⁹ Hilâl, **a.g.e.**, s. 23.

⁶⁰ Demir, **a.g.m.**, s. 184-186.

⁶¹ Kaya, **a.g.m.**, s. 340; el-Mesiddî, **a.g.e.**, s. 69.

⁶² Fatıma el-Hâşimi Bekûş, *Neş’etu’d-dersi’l-lisâni’l-‘Arabî*, 1. bs., Kahire, İtraku li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 2004, s. 20.

(علم اللسان)'dır. Bu terimi ilk defa 1946 yılında Muhammed Mendûr Fransız dilbilimci Antoine Meillet'in *Linguistique* adlı çalışmasını Arapçaya çevirirken kullanmıştır.⁶³

el-Lisâniyyât" (اللسانيات) terimi ise, ilk kez Cezayir'de Cezayir Üniversitesi'ne bağlı "Dil ve Ses Bilimleri Enstitüsü"nün (معهد العلوم اللسانية و الصوتية) kurulmasıyla 1966 yılında kullanılmaya başlanmıştır. 1978'de Tunus Üniversitesine bağlı İktisadi ve Toplumsal Araştırma Merkezinin düzenlediği "اللسانيات و اللغة العربية" adlı sempozyumda "el-elsuniyye" (الألسنية) kavramı yerine "el-lisâniyyat" (اللسانيات) kavramının kullanılmasına karar verildikten sonra "el-lisâniyyât" terimi başta Mağrib ülkeleri olmak üzere pek çok Arap ülkesinde yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁶⁴

Günümüzde "İlmu'l-luga" (علم اللغة) şekli hâlen kullanılsa da "el-lisâniyyât" (اللسانيات) kavramını dilbilim için; Arap dilinin özelliklerini, gelişimini ve kurallarını inceleyen özel dilbilim anlamında "fıkhul-luga" (فقه اللغة) kavramını kullanmak yerinde olacaktır.⁶⁵

1.2. DİLBİLİM ÖNCESİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

Dilbilimin bir bilim dalı olarak adlandırılması XX. yüzyılın başlarına dayanır.⁶⁶ Dilbilim yeni bir bilim dalı olmasına karşın dil insanlıkla yaşıttır. Bu nedenle değişik açılardan da olsa dil sorunlarıyla dilbilim öncesi dönemlerde de yoğun biçimde uğraşmıştır.⁶⁷ Dilbilim de diğer bilim dalları gibi kaynağını eski çalışmalardan alır.⁶⁸ Bu bölümde geçmişten günümüze ilk dil çalışmalarına kısaca değinilecektir.

⁶³ a.g.e., s. 20; Muhammed Mendûr, *Menhecu'l-bahs fi'l-'ilm ve'l-luga*, Beyrut, Daru'l-İlmi li'l-Melayîn, 1946, s. 61; el-Mesiddî, a.g.e., s. 73.

⁶⁴ Abdusselâm el-Messidî, "İlmu'l-luga emi'l-lisâniyyât?", *Cerîdetu'r-Riyâd*, S. 13457, Nisan 2005- Rabî'u'l-Evvel 1426, (çevrimiçi) <http://www.alriyadh.com/60162>, 14.07.2017; el-Mesiddî, *Kâmusu'l-lisâniyyât*, s. 71; Abdulmecid Razık, "Nazariyyatu'l-lisâniyyâti'l-hadîse ve eseruhâ fî tahlili't-terâkibi'n-nahviyye", *Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kahire, 2013, s. 10.

⁶⁵ Kaya, a.g.m., s. 341 - 342.

⁶⁶ Bayraktar, a.g.e., s. 75.

⁶⁷ Vardar, a.g.e., s. 17.

⁶⁸ Ahmed Mümin, *el-Lisâniyyât en-neş'e ve't-tetavvur*, 2. bs., Cezayir, Divanu'l-Matbuaâti'l-Camiyye, 2005, s. V.

1.2.1. İlk Çağ'da Dil Çalışmaları

1.2.1.1. Eski Hint'te Dil Çalışmaları

Yeryüzünde dili ele alan çalışmaların bilinen en eskileri Eski Hint'e kadar uzanır. Eski Hint geleneği M.Ö. VII. yüzyılda başlar. Eski Hint'te dil konusuna ve dilin işlenmesine yönelmede rol oynayan etkenlerden en önemlisi, dindir. Eski Hint'te, Hint edebi dilinin en eski ürünleri olan ve M.Ö. X. yüzyıldan önceye ait olması gerektiği kabul edilen dini bilgi derlemeleri *Veda*'ların⁶⁹ yanlış saptanmasından, hatalı okunmasından ve zamanın aşındırmasına uğramasından kaçınmak için çaba sarf edilmiştir.⁷⁰

Bu alandaki ilk çalışma Vedaların yorumunun yanı sıra kelime türlerini de belirlemeyi hedefleyen M.Ö. IV. yüzyılda yaşamış Yâska'nın *Nirukta* adlı eseridir. Bu eserde Yâska etimolojiye de yer vermiş ve sözcüklerle nesnelere arasında ses açısından ilişki bulunup bulunmadığı sorununu da incelemiştir.⁷¹

M.Ö. IV. yüzyılda yaşadığı anlaşılan ünlü Hint bilgini Panini ise Sanskritçeyle ilgili 4000 kadar kuralı ve söz varlığına ait yazıları bir araya getiren bir dilbilgisi kitabı bırakmıştır.⁷² Bu dönemde kelime ile gerçek ilişkisi üzerinde durulmaya başlanmış, isimlerin fiillerden çıkıp çıkmadığı tartışılmıştır.⁷³

1.2.1.2. Eski Yunan'da Dil Çalışmaları

İlk Çağ'da Yunan filozofları kelime-kavram-nesne ilgisi üzerinde durmuşlardır. Dilin doğal mı yani doğuştan mı, yoksa uzlaşmaya dayanan ve insanlar

⁶⁹ Veda kelimesi, Sanskritçe'de vid (bilmek) kökünden türemiştir. "İlâhî ya da kutsal bilgi" anlamına gelmektedir. Genellikle Hinduizm'in Rig Veda, Yacur Veda, Sama Veda ve Atharva Veda'dan meydana gelen kutsal metinlerini ifade etmektedir. Asılları Sanskritçe olan bu kitapların genelde milâttan önce 5000- 2000 yılları arasında oluşturulduğu kabul edilse de ne zaman düzenlenip yazıya geçirildikleri kesin olarak bilinmemektedir.(Ali İhsan Yitik, "Vedalar", *DİA*, C.XLII, İstanbul, 2012, s. 593.)

⁷⁰ Aksan, *a.g.e.*, C. I s. 16; Başkan, *a.g.e.*, s. 8; Bayraktar, *a.g.e.*, s.76.

⁷¹ Aksan, *a.g.e.*, C. I, s. 16- 17; Aydın, *a.g.e.*, s. 19; Bayraktar, *a.g.e.*, s.76.

⁷² Aksan, *a.g.e.*, C. I, s. 16; Bayraktar, *a.g.e.*, s. 76.

⁷³ Aydın, *a.g.e.*, s. 19.

tarafından konan bir sistem mi olduğunu anlamaya çalışmışlar ve kelimelerin kökenini araştırmışlardır.⁷⁴

M.Ö. V. yüzyıldan itibaren dilbilgisi, dilbilim ve bugünkü dil felsefesinin çerçevesi içerisinde gördüğümüz konular aydınlatılmaya çalışılmıştır.⁷⁵ Eski Yunanda gramer çalışmaları felsefenin bir kolu olarak görülüyordu. Doğal olarak ilk gramer çalışmaları da Yunan filozoflarına aittir. Platon, *Kratylos* adlı eserinde dilin kaynağı ve doğuşu konularına değinmiş ve dil felsefesinin ilk bağımsız ürününü vermiştir. Platon bu eserinde nesnelere sözcüklerin ilişkili olup olmadığını incelemiştir.⁷⁶

Aristo *Poetika* adlı eserinde ise ilk defa çeşitli gramer kategorilerini belirleyerek bu alanda önemli bir adımın atılmasını sağlamıştır.⁷⁷ Aristo bugün ad, eylem, ilgeç, durum gibi sözcük türleri ve dilbilgisi kategorileri diye bildiğimiz kavramları ilk olarak saptayan kimsedir.⁷⁸ Yine Aristo döneminde, edebiyat metinlerinde anlaşılması güç gelen ibarelerin açıklanmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç Yunan'da hem filolojinin hem de gramerin doğmasına yol açmıştır.⁷⁹

Yunanlıların kurdukları Bergama ve İskenderiye Okulu mensupları ise dilde düzen ve düzensizlik üzerinde durmuşlardır. Bergamalı dilciler kural dışı kullanımlardan yola çıkarak dilin kuruluşunda bir düzen bulunmadığını ileri sürerken, İskenderiyeli dilciler ise dilde tutarlı bir sistemin olduğunu iddia etmişlerdir. Bu tartışma Orta Çağ'da Arapların kurduğu Basra ve Kûfe ekollerinde de devam etmiştir. Basra ekolü düzen, Kûfe ekolü ise düzensizlik taraftarı olmuştur.⁸⁰

Platon ve Aristo'dan sonra dil alanındaki en önemli çalışma İskenderiye ekolü çevresinde yetişen Dionysios Thrax'ın *Tēkhne Grammattikēs*'idir. Bu eser Batıdaki geleneksel dilbilgisi kitaplarının ilk örneği sayılan ve kendinden önceki 400 yılı derleyen bir Grek dilbilgisi kitabıydı. Cümle yapısına neredeyse hiç değinmeyen

⁷⁴ Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 17; Aydın, **a.g.e.**, s. 20; Bayraktar, **a.g.e.**, s. 76.

⁷⁵ Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 16; Başkan, **a.g.e.**, s. 9.

⁷⁶ Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 17; Bayraktar, **a.g.e.**, s. 77.

⁷⁷ Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 17-18; Aydın, **a.g.e.**, 20; Başkan, **a.g.e.**, s. 11.

⁷⁸ Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 17; Bayraktar, **a.g.e.**, s. 77.

⁷⁹ Bayrav, **a.g.e.**, s. 1.

⁸⁰ Aydın, **a.g.e.**, s. 20; Bayraktar, **a.g.e.**, s. 79.

Thrax'ın amacı edebiyat Grekçesinin yozlaşmasını ve bozulmasını önlemek için kurallarını saptamaktı. ⁸¹

1.2.1.3. Romalılarda Dil Çalışmaları

Romalılar ise dilbilgisinde Yunanlıların etkisinde kalmış ve onların yaptıklarını tamamlayıcı nitelikte çalışmalar yapmışlardır. Grek dilbilgisini Latinceye uyarlamışlardır. ⁸²

Romalı dilciler arasında Varro (M.Ö. I) *De lingua latina* adlı kitabında dilbilgisinin yanı sıra köken bilgisiyle de uğraşmıştır. Varro dil bilgisini bir bilim haline getirmek için büyük çaba harcamıştır. ⁸³

Bu dönemde retorik çalışmaları da dilbilgisi çalışmalarından bağımsız değildi. Eskiçağ ile yeniçağ arasında köprü kuran en önemli Latin gramercileri ise, IV. yüzyılda Donatus ve V. yüzyılda Priscianus'tu. ⁸⁴

1.2.2. Orta Çağ'da Dil Çalışmaları

Orta Çağ'da Batıda dilcilik alanındaki çalışmalar din dili olması sebebiyle Latinceye yönelmiştir. Bu çağdaki dilciliğin daha çok Latince okuma kitaplarına, dilbilgisi ve sözlüklere ağırlık vermiştir. Bu dönemde hazırlanan dilbilgisi kitapları arasında en etkili olanı Alexander de Villa-dei'nin 1199 tarihinde rahip adaylarına Latince öğretmek için kaleme aldığı eseridir. ⁸⁵

Yeni Çağ'a yaklaşırken ünlü İtalyan şair Dante Alighieri'nin yazdığı *De vulgari eloquentia* adlı eser dilciğin ufuklarını genişletmiştir. Dante bu eserinde dilin ne olduğu sorusunu skolastik düşünce ⁸⁶ çerçevesinde cevaplandırmaya çalışmıştır. Yine eserinde dünyada en eski dilin İbranca olduğunu belirtmiş ve Avrupa dilleri

⁸¹ Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 18; Aydın, **a.g.e.**, s. 20; Bayraktar, **a.g.e.**, s. 77.

⁸² Bayraktar, **a.g.e.**, s. 77; Başkan, **a.g.e.**, s. 14; Aydın, **a.g.e.**, s. 20.

⁸³ Aydın, **a.g.e.**, s. 20; Bayraktar, **a.g.e.**, s. 78.

⁸⁴ Aydın, **a.g.e.**, s. 20; Bayraktar, **a.g.e.**, s. 78.

⁸⁵ Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 19; Aydın, **a.g.e.**, s. 21; Bayraktar, **a.g.e.**, s. 80.

⁸⁶ İnanç ile bilgiyi, kilise öğretisiyle özellikle Aristoteles'in bilimsel dizgesini uyumlu bir biçimde birleştirmeye çalışan ortaçağ felsefesi. (Bedia Akarsu, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975, s. 151.)

üzerinde durmuştur. Ayrıca İtalyancanın lehçelerini gruplar halinde toplamış ve İtalyanca, Fransızca ve Provans dili arasındaki akrabalık derecelerini saptamıştır.⁸⁷

Bu dönemde Türkler de dille ilgili önemli eserler vermişlerdir. Türklerin dille ilgili olarak yazdığı kitapların genel özelliği, dil bilgisi ve dil öğretimi üzerine yoğunlaşmış olmasıdır. Sözlükler genelde dilbilgisi bölümleri de içerirdi. Bu kitapların dil sistematığı genelde Arapça dil bilgisi esaslarına göre düzenlenmişti.⁸⁸

XI. yüzyılda Karahanlı Türklerinden olan ve Arap gramercilerinin öğrencisi olan Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvân-ı Lugâti't-Türk* adlı eseri bugün bile Türk dili araştırmalarının en temel eserlerinden biridir. Bu eserde Kaşgarlı Mahmut Karahanlı lehçesi ve öteki Türk lehçelerinin özelliklerini düzenlemiş ve örnekler vermiş, aynı zamanda Türkçe'nin Arapça karşısındaki gücünü ispat etmiştir.⁸⁹

İlk Çağ ve Orta Çağ'da yapılan dil bilgisi çalışmaları doğru biçimleri yanlış biçimlerden ayıracak kurallar koymayı amaçlıyordu. Yani bu dönemlere kuralcı dil bilgisi anlayışı hâkimdi diyebiliriz.⁹⁰

1.2.3. Rönesans ve Sonrasında Dil Çalışmaları

Rönesans döneminde diğer alanlarda olduğu gibi dil konusunda da büyük gelişmeler olmuştur. Rönesans düşünürleri yazının tüm uygar değerlerin kaynağı olduğuna inanarak, klasik yazarların metinlerini toplamaya ve yayınlamaya başlamışlardır. Özellikle XV. yüzyılın son döneminde matbaanın da bulunmasıyla dilbilgisi yazının anlaşılması için bir araç haline gelmiştir.⁹¹

Yine bu dönemde gezginler yeni diller tanımışlar, çok dilli sözlükler yayınlanmış ve diller arasında karşılaştırmalar yapılmıştır.⁹²

1513'te Erasmus, Donatus'a dayanarak Latince bir söz dizimi hazırlamıştır. Bu dönemde daha çok öne çıkan yazarların dilini inceleyen çalışmalar yapılmıştır.

⁸⁷ Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 19-20; Aydın, **a.g.e.**, s. 21; Bayraktar, **a.g.e.**, s. 80.

⁸⁸ Bayraktar, **a.g.e.**, s. 79.

⁸⁹ Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 19; Aydın, **a.g.e.**, s. 21.

⁹⁰ Aydın, **a.g.e.**, s. 21.

⁹¹ Bayraktar, **a.g.e.**, s. 81.

⁹² Vardar, **a.g.e.**, s. 19.

İKİNCİ BÖLÜM

KLASİK DÖNEMDE ARAPLARDA DİL ÇALIŞMALARI

Arapların İslam'ın ortaya çıkmasıyla yabancı milletlerle karışması üzerine dil melekesinin tümüyle bozulup Kur'an ve hadislerin yanlış anlaşılabilceği endişesiyle birtakım kurallar oluşturma ihtiyacı hissedildi.¹

Orta Çağ'da Doğuda özellikle de Arap dünyasında önemli gelişmeler olmuştur. Doğu dünyasında özellikle dilbilgisi, sesbilim, sözlükbilgisi ve metin açıklamaları konularında derin araştırmalar yapılmıştır.²

İslam dünyasında Kur'an metni, edebi kelimeler olması sebebiyle inceleme konusu olmuştur. Bu dönemde Arap dilcileri türeme (iştikâk) ve etimoloji üzerinde durmuşlar, çok önemli sözlük çalışmaları yapmışlardır.³

Araplarda dil çalışmaları Kur'an'ın inmesiyle başlamış, sahabe ve tâbînin sözlü olarak Kur'an'ı öğretme çabasıyla devam etmiştir. İbn Nedîm Araplarda bu dil çalışmalarının ilk yazılı kaynağının Yahya b. Ya'mer'in Ebu'l-Esved ed-Duelî'den yazdığı belgeler olduğunu söylemiştir.⁴

Daha sonra dili toplama ve kurallarını tespit etme çalışmaları genişlemiştir. Dil alanında yapılan ilk çalışmalara Halîl b. Ahmed'in *el-'Ayn* isimli sözlüğünü ve Sibeveyhî'nin *el-Kitâb* adlı eserini örnek verebiliriz.⁵

¹ İbn Haldûn, **a.g.e.**, s. 237-238; Hilâl, **a.g.e.**, s. 19; Mehmet Zihni Efendi, **el-Muntehab ve'l-muktedab fî kavâidi's-sarf ve'n-nahv**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1981, s. 7; İsmail Durmuş, "Nahiv", **DİA**, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 301.

² Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 19; Aydın, **a.g.e.**, s. 21.

³ Aydın, **a.g.e.**, s. 21.

⁴ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1978, s. 61; Ganim Kaddurî Hamed, **el-Medhal ilâ 'ilmi asvâti'l-'Arabiyye**, 1. bs., Amman, Dâr Ammar, 2004, s. 9; es-Sa'rân, **a.g.e.**, s. 93.

⁵ es-Sa'rân, **a.g.e.**, s. 94.

Bu bölümde dilbilimin alt dallarından sesbilim, morfoloji (sarf), sentaks (nahiv), sözlükbilim, semantik (anlambilim), lehçebilim ve etimoloji (köken bilgisi) alanlarında klasik dönemde Araplarda yapılan çalışmalardan bahsedilecektir. Her bir başlık altında o ilim dalının tanımı, tarihi gelişimi ve klasik dönemde Araplarda yapılan çalışmalarla ilgili özet bilgilere yer verilecektir.

2.1. Sesbilim (Fonetik/ ‘İlmu’l-esvât/ Savtiyyât)

Sesbilim (phonetics/ilmu’l-esvât veya savtiyyât), dildeki seslerin oluşumunu, çıkış yerlerini, niteliklerini ve seslerle ilgili diğer konuları inceleyen bilim dalıdır.⁶ Sesbilim insan dilinin seslerinin nasıl meydana geldiğini, ne gibi özellikleri olduğunu, ses dalgalarıyla dinleyene nasıl ulaştığını, dinleyenin bu sesleri alışını, kısacası dilin ve bildirişmenin ses yönünü inceler.⁷

Sesbilim İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure (1857-1913) tarafından bu asrın başlarında kurulan dilbiliminin (linguistique) bir koludur. Saussure *Genel Dilbilim Dersleri* adlı kitabıyla bu ilim dalının öncüsü sayılır.⁸ Bu ilmin kuruluşunun Saussure’ye nisbeti bu konuda daha önce hiç çalışma yapılmadığı anlamına gelmez.

Birçok dilci ilk zamanlardan beri dillerindeki seslerle ilgili çalışmalar yapmıştır. Nitekim Eski Yunan’da Platon *Diyaloglar*’da ve Aristo ise *Retorika* (hitabet) ve *De Poetika*’da (şiir) sesle ilgili açıklamalarda bulunmuşlardır. Romalılar da her konuda olduğu gibi bu konuda da Yunanlıları taklit etmişlerdir.⁹

Batıdaki dilbilgisi kitaplarının ilk örneği sayılan Dionysios Thraks’ın kitabında Yunancada 24 harfin bulunduğu söz edilmekte ve bu harflerin özellikleri belirtilmekteydi. Daha sonraki dilbilgisi çalışmalarında dilbilgisi kitaplarının ilk bölümünde seslerin niteliklerine yer verilmesi gelenek olmuştur.¹⁰

⁶ İsmail Durmuş - Ahmet Yüksel, “Savtiyye”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul, 2006, s. 204.

⁷ Aksan, *a.g.e.*, C. I, s. 26; Ramazan ‘Abduttevvâb, *el-Medhal ilâ ‘ilmu’l-luga ve menâhîcu’l-bahsi’l-lugavî*, Kahire, Mektebetu’l-Hancî, 1997, s. 13; Zeynep Korkmaz, *a.g.e.*, s. 129.

⁸ Muhammed Hassân et-Tayyân, “‘İlmu’l-esvât ‘inde’l-‘Arab”, *Mecelle mecma’î’l-lugati’l-‘Arabiyye bi-Dımaşk*, C. LXIX, S. 4, 1994, s. 777.

⁹ es-Sa’rân, *a.g.e.*, s. 87-88.

¹⁰ Aksan, *a.g.e.*, C. I, s. 25.

Hintliler ilk defa ses bilim çalışmalarını dil çalışmalarından bağımsız olarak ele almış ve sesler konusunda çok derinleşmişlerdir. Özellikle tarihte, dil kuralları ve söz varlığı ile ilgili çalışan ilk bilim insanlarından olan Hindistan'da yaşamış Sanskrit dil bilimci Panini, *Ashtadhyayi* adlı Sanskritçe dilbilgisi üzerine yazmış olduğu kitabıyla meşhur olmuştur¹¹ Eski Hint'ten beri genel olarak dilbilgisi kitaplarında dil seslerinin nitelikleri ve özellikleri üzerinde durulmuştur.¹²

Yunan, Romalı, Hint ve Arap dilciler sesleri çıkış yerlerine göre yani mahreçlerine göre incelemişlerdir. Ancak Romalıların ve Yunanların sesleri tasnifi işitseldir, Arap ve Hint dilcilerin tasnifi ise fizyolojiktir yani seslerin konuşma organının hangi bölgesinden çıktığı dikkate alınarak yapılmıştır. Hintlilerin Sanskritçe harfleri mahreçlerine göre tasnif edişiyile Arapların tasnifinde büyük benzerlikler vardır. Tabi Hintlilerin tasnifi Araplarınkine göre çok daha eskidir. Arap dilinin ilk sözlüğü sayılan *Kitâbu'l-'Ayn*'in müellifi Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî ve Arap dili grameri ile ilgili ilk hacimli eserin sahibi Sibeveyhî sesleri tasnif ederken Hintliler'in yaptığı gibi, boğazın en uzak bölümünden başlayıp dudaklara doğru giderler ve sonra burun seslerini zikrederler.¹³

Araplarda dil çalışmaları Kur'an'ın inmesiyle başlamış, sahabe ve tâbiînin sözlü olarak Kur'an'ı öğretme çabasıyla devam etmiştir. Hicrî IV. asır âlimlerinden *el-Fihrist* adlı bibliyografya eserinin müellifi İbn Nedîm Araplarda dil çalışmalarının ilk yazılı kaynağının Kur'an'ı noktalama işini üstlenen tâbiûndan¹⁴ Yahyâ b. Ya'mer'in Kur'ân-ı Kerîm'e hareke sistemini getiren ve Arap nahvinin ilk esaslarını tesbit eden âlim Ebû'l-Esved ed-Duelî'den yazdığı belgeler olduğunu söylemiştir.¹⁵

Araplarda ilk sesbilim çalışmaları sarf, nahiv, aruz ve belâgat gibi dil ilimleri ve tıp, hikmet, felsefe, musiki, kıraat ve tecvid gibi ilimlerle karışık bir halde işlenmiştir. Hatta bu sahalarda yazılan kitapların hemen hemen hepsinde sesbilim

¹¹ et-Tayyân **a.g.m.**, s. 778; Ahmed Muhtâr Ömer, **el-Bahsu'l-lugavî 'imde'l-'Arab**, 6. bs., Kahire, 'Alemlü'l-Kutub, 1988, s. 58.

¹² es-Sa'rân, **a.g.e.**, s. 87.

¹³ es-Sa'rân, **a.g.e.**, s. 90.

¹⁴ Sahâbeyi müslüman olarak gören ve müslüman olarak ölen ikinci nesli ifade eden terim. (Arif Ulu, "Tâbiîn", **DİA**, C. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 328.)

¹⁵ İbn Nedîm, **a.g.e.**, s. 61; Ganim Kaddurî Hamed, **el-Medhal ilâ 'ilmi asvâti'l-'Arabiyye**, 1. bs. Amman, Dâr Ammar, 2004, s. 9; es-Sa'rân, **a.g.e.**, s. 93.

konularına yer verilmiştir diyebiliriz.¹⁶ Biz burada sesbilim çalışmalarıyla öne çıkan bazı dil âlimleri ve kitaplarından bahsetmekte yetineceğiz.

İlk olarak Halîl b. Ahmed *el-‘Ayn* sözlüğünün mukaddimesinde Arap seslerini çıkış yerlerine göre tasnif etmiştir.¹⁷ Bu çalışmasıyla Araplar arasında seslerin tasnifinin önemine ilk dikkat çeken ve ses çalışmalarını başlatan Halîl olmuştur.¹⁸

Halîl, mahreçleri tespit etmek için harfleri birer birer her harfin başına bir hemze getirerek harfi onunla bir hece halinde söyleyerek denemiştir. (eb, et, eh, e‘, eğ gibi.) Harfleri sıralarken harflerin konuşma organından çıktıkları yere itibar eden Halîl, ‘ayn harfinin boğazın en iç kısmından çıktığını görünce sıralamaya boğaz harfleri ile başlamış, sonra boğazın biraz daha yukarisından çıkan ve ‘ayn’a yakın olan harfleri sıralamış ve son olarak dudaktan çıkan mim harfi ile bitirmiştir.¹⁹

eHalîl’in bu eserini, Halîl’in kitabında yer verdiği bilgileri de içine alan, Sîbeveyhi’nin *el-Kitâb*’ı izlemiştir. Sîbeveyhi Arap harflerinin sayıları, mahreçleri, seslileri, sessizleri, bunların asılları ve furû’ları gibi konulara eserinin idgâm ve vakıf bölümlerinde yer vermiştir.²⁰

Sîbeveyhi’ye göre sesler, ses sistemindeki iki organın birbirine yakınlaşması veya uzaklaşması ile oluşur. Uzuvlardaki yakınlaşma tamamen kapanma şeklinde olursa, nefes bir anda basınçla dışarı çıkacağından ünlü ve sert sesler ortaya çıkar. Kapanma tam olmazsa ve arada açıklık kalırsa bu durumda yumuşak sesler oluşur. Sîbeveyhi’in ses oluşumuna dair verdiği bu bilgiler modern sesbilimin verilerine tamamen uygundur. Nitekim son araştırmalar, sesin konuşma organındaki her hangi iki bölgenin birbirine yakınlaşması veya uzaklaşması sonucu oluştuğunu ortaya

¹⁶ et-Tayyân, **a.g.m.**, s. 778-779.

¹⁷ Ebû Abdurrahman Halîl b. Ahmed b. Amr Ferâhidî Halîl b. Ahmed, **Kitâbu'l-‘ayn**, thk. Mehdî Mahzumî, İbrâhim Samerrai, C. I., Beyrut, Muessesetu'l-‘Alemlî li'l-Matbuât, 1988, s. 47- 61.

¹⁸ Ahmet Yüksel, “İlk Dönem Arap Dilcilerinde Fonetik Çalışmalar: el-Hâil b. Ahmed el-Ferâhidî Örneği”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 24-25, Samsun, 2007, s. 134; Ramazan ‘Abdu’t-Tevvâb, **a.g.e.**, s. 14-15; es-Sa‘rân, **a.g.e.**, s. 94.

¹⁹ ‘Abdu’t-Tevvâb, **a.g.e.**, s. 15; ‘İsam Nureddin, **‘İlmu’l-asvati’l-lugaviyye**, Beyrut, Dâru’l-Fikri’l-Lubnanî, 1992, s. 6; Muammer Sarıkaya, “Araplarda Fonetik İlminin Doğuşu”, **Bilimname**, C. IV, S. 1, Kayseri, 2004/1, s. 120.

²⁰ Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Harisî Sîbeveyhi, **Kitâbu Sîbeveyh**, thk. ‘Abdusselam Muhammed Harun, C. IV, 2. bs., Kahire, Mektebetu’l-Hâncî, 1977, s. 165-202; Ahmed Muhtâr Ömer, **a.g.e.**, s. 93; Ramazan ‘Abdu’t-Tevvâb, **a.g.e.**, s. 15-16.

koymaktadır. Açıklık fazla olursa (open approximation) nefes hiç takılmadan rahatça dışarı çıkacağı için, bu sırada oluşan harfler yumuşak sesler, aradaki açıklık dar olduğunda (close approximation) ise, ses dar bir koridordan geçeceği için çınlamayla dışarı çıkacak ve sert sesler oluşacaktır.²¹

Sîbeveyhi'den sonra dil âlimleri onun izinden giderek eserlerinde ses çalışmalarına özel bölümler ayırmışlardır.²² Daha önce değindiğimiz gibi Arap dilciler, ses bilim alanında çalışmalar yapmış ancak ses konusuna nahiv, tecvid, belagat ve musiki kitaplarında ve de mu'cemlerde değinmişler sesleri bağımsız olarak ele almamışlardır.²³

Arap ses çalışmalarının nahiv ve sarf çalışmalarından bağımsız olarak ele alınması hicrî IV. ve V. asrı bulmuştur.²⁴ İbn Cinnî ilk kez *Sirru sinâ'âti'l-i'rab* adlı kitabında ses konusunu bağımsız olarak ele almış²⁵ ve ses bilim terimini ilk kez kullanmıştır.²⁶ İbn Cinnî bu kitapta Arap harflerinin mahreçleri, sıfatları, durumları ile bu harflere ârız olan ve i'lâl, ibdâl, idğam, nakl, hazf gibi durumlara yol açan değişiklikleri ele almıştır. Ayrıca hareke ve harf arasındaki farkı, güzel ve çirkin fer'î harfleri ve harflerin mezci ve tenâfüru (cacophony) gibi konuları ayrıntılı olarak açıklamış ve sesbilim çalışmalarının lideri sayılmıştır.²⁷

Ayrıca İbn Cinnî *el-Hasâ'is* adlı kitabında da sesbilimle ilgili birçok bilgiye yer vermektedir. Sesbilimle ilgili verilerin bir kısmı kitabın farklı bölümlerinde yer alırken, harekelerin sayısı, harekelerin ve harflerin uzatılması gibi konular bağımsız birer bölüm olarak ele alınmıştır.²⁸ Diğer taraftan İbn Cinnî, harekelerin ve seslerin uzatma miktarları konusunda *er-Risâle fî meddi'l-esvât ve mekâdiri'l-meddât* adlı müstakil bir risale yazan ilk müelliftir, ancak onun bu çalışması bize ulaşmamıştır.²⁹

²¹ Sarıkaya, **a.g.m.**, s. 121.

²² 'Abdu't-Tevvâb, **a.g.e.**, s. 16.

²³ Ahmed Muhtâr Ömer, **a.g.e.**, s. 93-96.

²⁴ Hamed, **a.g.e.**, s. 10.

²⁵ Ebû'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî İbn Cinnî, *Sirru sinâ'âti'l-i'rab*, thk. Hasan Hindâvî, 2 c., Dımaşk, Dâru'l-Kalem, 1985.

²⁶ Ahmed Muhtâr Ömer, **a.g.e.**, s. 101; 'Abdu't-Tevvâb, **a.g.e.**, s. 16.

²⁷ Sarıkaya, **a.g.m.**, s. 122-123.

²⁸ İbn Cinnî, **el-Hasâis**, thk., Muhammed Ali en-Neccâr, 3 c., Kahire, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1985.

²⁹ Sarıkaya, **a.g.m.**, s. 123.

Dil âlimlerinin dışında felsefeciler de sesbilimle ilgili çalışmalar yapmışlardır. Bu konuyla ilgilenen felsefecilerin başında Ya'kûb b. İshâk el-Kindî gelmektedir. el-Kindî sesbilimle ilgili görüşlerine başta *İstihrâcu'l-muammâ* olmak üzere pek çok eserinde yer vermiştir. Eserlerinde kendi yaptığı araştırma ve deneylere dayanarak, Arap harflerini sesli ve sessiz olmak üzere iki kısma ayırmış ve sesli harflerin bütün dillerde sessiz harflerden daha çok kullanıldığını tespit etmiştir. Onun bu tasnifi genel bir dil kuralı haline gelmiştir.³⁰

el-Kindî'nin, konuşma problemlerini özellikle de peltekliliği ele aldığı *Risâletu'l-lusga*³¹ adlı eserinde ise konuşma aracının kısımları ve seslerle konuşma aracı arasındaki ilişkiyi detaylı bir şekilde anlattıktan sonra peltekliliğin sebeplerini, ses organlarındaki gevşeme, kasılma ve titreşimlerin sese etkisini, her bir harfin çıkış yeri ve çıkış şeklini, deneme yanılma yoluyla harflerin mahreçlerinden söz eden Sîbeveyhi ve el-Halîl'den farklı olarak anatomik ve fizyolojik olarak ortaya koyar.³²

el-Kindî sesin fiziksel özellikleri, gırtlığın yapısı, boğaz ve ağzın hareketlerinin ses oluşumuna etkisi, sesin havada ilerlemesi, kulağa ulaşması, beyne giderek algılanması, harflerden oluşan seslerle anlamsız seslerin birbirinden ayrılması, ses şiddeti, ses tonu, makam ve nağme gibi tamamen fizyolojik olayları açıklamaya çalışır. Günümüzde bu alan akustik fonetiğin ilgi alanına girmektedir ve el-Kindî, görüşleriyle fonolojinin kurucusu sayılmaktadır.³³

Daha sonra İbn Sînâ Yunan tıbbına ait Arapçaya çevrilen kitapları okuyarak *Esbâb hudûsi'l-hurûf* adlı eserini kaleme almıştır.³⁴ İbn Sînâ altı bölüme ayırdığı bu eserinde sesin ortaya çıkış sebepleri, harflerin ortaya çıkışları, dil ve boğazın

³⁰ Ebû Yusuf Yakup İshak el-Kindî, **‘İlmu’t-ta’miye ve istihrâcu'l-mu’ammâ**, thk. Muhammed Merayati, Yahyâ Mir ‘Alem, Muhammed Hassan Tayyan, C. I, Dımaşk, Matbuâtü Mecmai'l-Lugati'l-'Arabiyye, 1987, s. 236; et-Tayyân, **a.g.m.**, s. 787.

³¹ el-Kindî, “Risâletu'l-lusga”, **Mecelletu'l-mecma‘i'l-lugati’-‘Arabiyye bi Dımaşk**, thk. Muhammed Hassân et-Tayyân, C. LX, cüz: 3, Dımaşk, 1975, s. 515-532.

³² et-Tayyân, **a.g.m.**, s. 788.

³³ **A.g.m.**, s. 788; Yûsuf Helis, “‘İlmu’s-savtiyyâti’l-mevcî ve’s-sem‘î ‘inde ulemâ’i’l-muslimîne’l-kudemâ”, **el-Mecelletu'l-'Arabiyye li'd-dirâsâti'l-lugaviyye**, C. III, S. 2, 1985, s. 101-123.

³⁴ Ebû Alî el-Huseyn b. Abdullah İbn Sînâ, **Esbâb hudûsi'l-hurûf**, thk. Muhammed Hassân et-Tayyân-Yahyâ Mir ‘Alem, Dımaşk, Mecma‘ el-lugati'l-'Arabiyye, 1983.

anatomi, Arap harflerinin cüz'î sebepleri, Arapçada olmayan harfler ve dildeki seslerin doğal seslerle olan ilişkisi gibi konulara yer vermiştir.³⁵

İbn Sînâ'nın söyleyiş sırasında seslerin oluşumu, çıkış yerleri, biçimleri, hece, vurgu, ton ve seslerin bitişerek sözcük öbekleri oluşturması gibi eserinde ele aldığı konular günümüzde fonetiğin alt bölümlerinden olan söyleyiş sesbilimi (articulatory phonetics) bünyesinde incelenmektedir.³⁶

Araplarda sesler tam olarak V. yüzyılda Kur'ân'daki kelimelerin okunup yazılmasına verdikleri önemden dolayı dilin seslerini her yönüyle inceleyen kıraat ve tecvid âlimleri tarafından da bağımsız olarak incelenmiştir. Bergsträsser bu konuyla ilgili olarak sesbilimin önceleri nahvin bir parçası olduğunu, sonradan kıraat âlimlerinin onu ödünç alarak Kur'an-ı Kerim'den aldıkları birçok detaylı bilgiyi ona eklediklerini söylemiştir. Kıraat ve tecvid âlimlerinin yaptıkları bu çalışmalar görevsel sesbilim (fonoloji)nin ilgilendiği konular arasındadır.³⁷

Örneğin Ebû'l-Hasan Ali b. Ca'fer es-Sa'îdî el-Mukri' *et-Tenbîh ale'l-lahni'l-celiyy ve'l-lahni'l-hafiyy* adlı eserinde Arapça seslerin telaffuz özelliklerini ve gizli konuşma bozukluklarını ele almış ve özellikle Kur'an okuyucusunun telaffuz bozukluklarından kurtulmak için dikkat etmesi gereken hususları sıralamıştır.³⁸

Yine Ebû Ali el-Hasan b. Ahmed b. Abdullâh b. İbnu'l-Bennâ'nın *Beyânu'l-uyûbi'lletî yecibu en yetecennebehâ el-Kurrâu ve izâhu'l-edevâti'lletî buniye 'aleyhâ'l-ikrâ'* adlı eseri konuşma bozuklukları, seslerin yanlış telaffuz edilmesi ve tedavi yöntemlerinin yanı sıra; Kur'an'ı güzel okumanın sırları, alışkanlık haline gelen hatalar, bazı harflerin ısrarla yanlış okunması ve konuşma hastalıkları gibi konuları da içermektedir.³⁹

³⁵ Ramazan 'Abdu't-Tevvâb, **a.g.e.**, s. 17.

³⁶ Sarıkaya, **a.g.m.**, s. 126.

³⁷ Gotthelf Bergsträsser, **et-Tatavvuru'n-nahvî li'l-lugati'l-'Arabiyye**, nşr. Ramazân 'Abduttevvâb, 2. bs., Kahire, Mektebetu'l-Hânci, 1994, s. 11; et-Tayyân, **a.g.m.**, s. 793-794.

³⁸ Ebû'l-Hasan Ali b. Ca'fer es-Sa'îdî el-Mukri', "et-Tenbîh ale'l-lahni'l-celiyy ve'l-lahni'l-hafiyy", **Mecelletu'l-mecma' el-'Irakî**, thk. Gânim Kaddûrî Hamd, S. 36, cüz: 2, 1985, s. 240-287.

³⁹ Ebû Alî el-Hasan b. Ahmed b. Abdillâh b. İbnu'l-Bennâ, "Beyânu'l-'uyûb", **Mecelletu'l-ma'hedi'l-mahtûtâti'l-'Arabiyye**, thk. Gânim Kaddûrî Hamd, S. 11, cüz: 1, 1987, 7-58.

Tecvidle ilgili kitaplar içinde genel sesbilime ait en fazla bilgi içeren kitap Ebû Muhammed el-Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî'nin *Kitâbu'r-ri'âye li tecvîdi'l-kırâ'e ve tahkîki't-tilâve* adlı eseridir. Bu kitapta ilk defa harflerin sıfatları, lakapları ve anlamları konusunda detaylı bilgilere yer verilmiştir.⁴⁰

Ebû'l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Cezerî'nin *el-Mukaddimetu'l-cezeriyye*⁴¹ şerhlerinde de seslerle ilgili önemli bilgilere yer verilmiştir.⁴² Yine Saçaklızâde Muhammed el-Mar'aşî *Cuhdu'l-mukil*⁴³ ve onun şerhi *Beyân cuhdu'l-mukil* adlı eserlerinde Arap sesleri konusunda derin ve geniş bilgilere yer vermiştir.⁴⁴

Kur'an'ın indirilişinden itibaren seslerle ilgili yapılan bütün bu çalışmalar bize Müslüman Arapların sesbilim çalışmaları konusunda büyük ilerlemeler kaydettiğini göstermektedir. Alman dilbilimci Gotthelf Bergstrasser ve İngiliz dilbilimci Firth "Avrupalıları sesbilim alanında sadece Hintliler ve Araplar geçmiştir."⁴⁵ diyerek Arapların sesbilim konusunda kaydettikleri ilerlemeye işaret etmişlerdir. Modern sesbilim çalışmaları işte bu köklü ve sağlam çalışmaların üzerine kurulmuştur.⁴⁶

2.2. Biçimbilim (Morfoloji /Sarf)

Dilbilimin önemli bir alt dalı olan yapıbilim diğer adıyla biçimbilgisi, isim, sıfat, fiil gibi sözcük gruplarını, çekimin çeşitli biçimlerini (tekil/çoğul, dişi/erkek vb.) ön ve son eklerle yapılan türetme sorunlarını, bu eklerin çeşitli görevlerini ve çekim özelliklerini inceler.⁴⁷

⁴⁰ Ebû Muhammed el-Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, **er-Ri'âye li tecvîdi'l-kırâe ve tahkîki't-tilave**, thk. Ahmed Hasan Ferhat, Dimaşk, Dâru'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1973.

⁴¹ Bu eser, tecvid, hat, vakıf ve ibtidâ konularına dair, recez ölçüsünde, 108 beyitlik kısa bir şiirdir.

⁴² Bunlara örnek olarak İbnu'l-Cezerî'nin oğlu Ahmed b. el-Cezerî'ye ait "**el-Havâşi'l-Mufheme fi Şerhi'l-Mukaddime**" ile Zekeriyâ b. Muhammed el-Ensârî 'ye âit "**ed-Dekâ'iku'l-Muhkeme fi Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye**" adlı şerhleri zikredebiliriz.

⁴³ Mehmed b. Ebubekir Mar'aşî Saçaklızâde Mehmed Efendi, **Cuhdu'l-mukil**, thk. Sâlim Kaddurî el-Hamed, Amman, Dâru Amman, 2001.

⁴⁴ Hamed, **a.g.e.**, s. 11.

⁴⁵ Ahmed Muhtâr Ömer, **a.g.e.**, s. 114; Bergsträsser, **a.g.e.**, s. 11.

⁴⁶ Hamed, **a.g.e.**, s. 11.

⁴⁷ Kıran, **Dilbilime Giriş**, s. 237; Vardar, **Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, s. 38.

Bugün biçimbilim adı altında yapılan sözcüklerin kökenlerinin belirlenmesi, kök ve ek olarak ayrılması gibi çalışmalar, en eski dilbilgisi ve dilbilim çalışmalarına kadar uzanmaktadır. Eski Hint'te M.Ö. V. yüzyılda Yaska köken bilgisiyle uğraşmış ve nesneyle onun adı ve sözcük arasındaki ilişkiye değinmiştir. Eski Yunan'da ise Aristo sözcük türlerini belirlemiştir. Yine Batı dünyasında ilk dilbilgisi kitabı olan Dionysios Thrax'ın *Tēkhne Grammatikē* adlı eserinde eseriyle birlikte dilbilgisi kitaplarının sesbilim, biçimbilim (morfoloji, sarf) ve dizimbilim (sentaks, nahiv) olmak üzere üç bölümden oluşması gelenek olmuştur.⁴⁸

Arapça morfoloji karşılığında kullanılan sarf kelimesi sözlükte çevirmek, döndürmek ve bir halden başka bir hale sokmak anlamlarına gelmektedir.⁴⁹ Terim olarak ise sarf, asıl kabul edilen kelimeyi (masdar veya mazi) lafız veya anlamla ilgili bir maksat için değişik fiil ve isim vezinlerine dönüştürülmesiyle ilgilenen ve i'rab ve bina dışında kelime durumlarının kurallarını inceleyen ilim diye tanımlanmaktadır.⁵⁰

Nahiv kelimesi başlangıçta “morfoloji” ve “sentaksı” içine alan geniş manasıyla “gramer” karşılığı olarak kullanılıyordu. Ancak III. yüzyılda morfoloji sarf adıyla hemen hemen ayrı bir ihtisas sahası haline gelmiş ve nahiv daha çok sentaksı ifade etmiştir.⁵¹

Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman el-Kâficî sarfın kurucusunun Muâz b. Cebel olduğunu söylemiştir. Fakat Celaleddin Suyutî bu görüşe karşı çıkararak sarfi ilk kuran kişinin Muâz el-Herra olduğunu belirtmiştir.⁵²

Sarf ilminin kurucusunun kim olduğu tam olarak bilinmemektedir. Sarfın hicrî I. asrın ortalarında itibaren nahivle birlikte doğduğu tahmin edilmektedir.⁵³

⁴⁸ Aksan, **a.g.e.**, C. II, s. 81.

⁴⁹ Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, C. IX, 15 c., Beyrut, Dâru Sadır, , t.y., s. 189.

⁵⁰ Hulusi Kılıç, “Sarf”, **DİA**, C. XXVI, İstanbul, 2009, s. 136; Ramazan Abdullah, **es-Siyegu's-sarfiyye fi'l-'Arabiyye fi dav'i 'ilmi'l-lugati'l-mu'âsir**, y.y., Mektebe Bustani'l-Ma'rife, 2006, s. 4.

⁵¹ Nihad M. Çetin, “Arap”, **DİA**, C. III, İstanbul, 1991, s. 296.

⁵² Hasan Hindâvî, **Menâhucu's-sarfiyyîn ve mezâhibuhûm fi'l-karneyn es-salis ve'r-rabi' mine'l-hicre**, Beyrut, Dâru'l-Kalem, 1989, s. 53.

⁵³ Hindâvî, **a.g.e.**, s. 56-57.

Nahiv ilminin tartışmasız öncüsü kabul edilen Sîbeveyhi *el-Kitâb* adlı eserinin ilk bölümünde nahiv konularını ele almış ikinci bölümünde ise sarfla ilgili hususları incelemiştir.⁵⁴

Hicrî II. asırda yedi kıraat âlimlerinden biri olan Ali b. Hamza el-Kisâî'nin masterlarla ilgili yazdığı kitabıyla birlikte sarf ilmi yavaş yavaş nahiv ilminden ayrılmaya ve bağımsızlaşmaya başlamıştır.⁵⁵

Sözcük yapılarını inceleyen sarf ilmine dair yazılan ilk bağımsız eser Basralı nahiv bilgini Ebû Osman el-Mazinî'nin hicri üçüncü asırda kaleme aldığı *et-Tasrîf* adlı kitabıdır.⁵⁶ el-Mazinî sarf ilmini nahvin temel öğelerinden birisi olarak görmüş ve başta gramer olmak üzere diğer dil bilimlerinden bağımsız bir statü kazandırmak için ayrı bir kitap yazma gereği duymuştur.⁵⁷

İbn Cinnî el-Mâzinî'nin *et-Tasrîf* adlı eserine *el-Munsîf* isiminde bir şerh yazmış⁵⁸ ve sarf ilminin “Arapçanın terazisi” olduğunu ve Arapçayla uğraşan herkesin bu ilme ihtiyacı olduğunu söylemiştir. Yine eserinde kelime köklerine eklenen harflerin ancak bu ilimle anlaşılabilirliğini ve iştikâk biliminin sarf ilmine dayandığını ifade etmiştir.⁵⁹

İlk başlarda sözcük çekimi “et-tasrîf” şeklinde isimlendirilmiş hicrî VII. yüzyılda es-Sekkâkî'nin es-sarf sözcüğünü kullanmasıyla yaygın olarak es-sarf sözcüğü kullanılmaya başlanmıştır.⁶⁰ Hicrî VIII. yüzyıldan itibaren ise nahiv terimi i'rab ve cümle yapısıyla sınırlandırılmış, sarf ise sözcük yapısını konu edinen bir bilim haline gelmiştir.⁶¹

⁵⁴ Ahmed Muhtâr Ömer, **a.g.e.**, s. 123-124; Hindâvî, **a.g.e.**, s. 65.

⁵⁵ el-Enbârî, **a.g.e.** s. 61.

⁵⁶ Hasan Hindâvî, **a.g.e.**, s. 65.

⁵⁷ Kılıç, **a.g.m.**, C. XXVI, s. 136; Kızıklı, **a.g.m.**, s. 256.

⁵⁸ Hindâvî, **a.g.e.**, s. 6.

⁵⁹ İbn Cinnî, **el-Munsîf**, thk. İbrahim Mustafa-Abdullah Emîn, Kahire, Vizâretu'l-Ma'ârifî'l-'Umumiyye, 1954, C. I, s. 2.

⁶⁰ Ebû Ya'kub Sirâcu'd-dîn Yusuf b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Sekkâkî, **Miftâhu'l-'ulûm**, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1983. s. 3.

⁶¹ Kızıklı, **a.g.m.**, s. 257.

2.3. Sözdizimi (Sentaks/ Nahiv)

Sözdizimi (sentaks, tümce bilgisi, nahiv) bir dilde, sözcüklerin ve sözcük gruplarının cümle ve söz içinde görevlerini, birbirleriyle olan ilişkilerini, sıralanışlarını ve cümle türlerini inceleyen bilim dalıdır.⁶²

Sözlükte “yönelmek, izini takip etmek” anlamındaki nahiv kelimesi isim olarak “yön, taraf, yol” anlamına gelir. Terim olarak ise nahiv, cümle içindeki kelimelerin yerlerini, i‘rab ve bina bakımından sonlarının durumlarını ve aralarındaki ilişkiyi araştıran ilme denir.⁶³

Nahiv kelimesi ilk başta morfoloji ve sentaksı kapsayan manasıyla gramerin karşılığı olarak kullanılmıştır. Ancak üçüncü yüzyılda morfolojinin sarf adıyla yeni bir ihtisas alanı haline gelmesiyle nahiv daha çok sentaksı ifade eden bir terim olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁶⁴

Nahvin bir bilim olarak doğuşu İslam’ın ilk dönemlerinde olmuştur. İslam’dan önce Araplar fitraten Arapça konuştuklarından dolayı Cahiliye döneminde nahve ihtiyaçları yoktu. Arapların İslam’ın ortaya çıkmasıyla yabancı milletlerle karışması üzerine bu dil melekesinin tümüyle bozulup Kur'an ve hadislerin yanlış anlaşılabilceği endişesiyle birtakım kurallar oluşturma ihtiyacı hissedildi. Bunun üzerine nahiv ilminin tesisi için çalışmalar başlatıldı.⁶⁵

Klasik tabakât, terâcim ve tarih kitaplarının büyük çoğunluğu nahiv çalışmalarını başlatan ve nahiv esaslarını ilk ortaya koyan kişinin Kur'an'ı noktalayan Ebû'l-Esved ed-Duelî olduğunu ve onun bu bilgileri Ali (r.a.)’dan aldığını ifade etmişlerdir. Rivayetlerde Hz. Ali’nin Ebû'l-Esved’e Arapların acemlerle karışması sonucu dillerindeki bozukluktan şikâyet ettiği, bunu gidermek

⁶² Kıran, **Dilbilime Giriş**, s. 237; Korkmaz, **a.g.e.**, s. 33.

⁶³ Durmuş, **a.g.m.**, s. 300.

⁶⁴ Çetin, **a.g.m.**, C.III, s. 296.

⁶⁵ Mehmet Zihni Efendi, **a.g.e.**, s. 7; İbn Haldûn, **a.g.e.**, C. III, s. 237-238; Durmuş, **a.g.m.**, s. 296.

için de not şeklinde kısa bir metin bıraktığı geçmektedir. Hz. Ali Ebû'l-Esved'e bu kısa notu vermekte ve onu genişletmesini istemektedir.⁶⁶

Arap dili filolojisinin kuruluşu, klasik dil ve edebiyat malzemesinin derlenmesi, ayrıca ihtiyaç duyulan gramer ve lügat çalışmaları, ilk defa Arap yarımadasının kuzeydoğusunda Araplarla Arap olmayanlar arasında adeta sınır vazifesi gören Basra'da başlamış, yaklaşık bir asır sonra da ona paralel olarak Kûfe'de başlayıp üç asır kadar devam etmiştir.⁶⁷ Hicri üçüncü asırdan itibaren ise Bağdat ekolü ortaya çıkmış ve Kûfe ve Basra ekollerinin görüşlerini harmanlayarak nahiv çalışmalarını sürdürmüştür.⁶⁸

Bu temel üç mezhebin yanı sıra Mısır, Endülüs ve başka Arap beldelerinde de nahiv çalışmaları yapılmış ancak Basra, Kûfe ve Bağdat kadar ileri gidilememiş ve bu üç ekol temel kabul edilmiştir.⁶⁹

Nihat Çetin (v. 1991) hazırlık dönemleri bir tarafa bırakılacak olursa mevcut eski kitaplarda ondan nakiller yapıldığına dayanarak nahiv konusunda eser yazmış olan ilk dilcinin büyük bir ihtimalle Abdullah b. Ebî İshâk olduğunu söylemiştir. Bu alanda kaleme alınmış ve isimleri tespit edilebilen en eski iki eserin yazarı da, İsa b. Ömer es-Sekâfi'dir. Yazdığı bu kitaplar *el-Câmi'* ve *el-İkmâl'*dir. İsa b. Ömer, önce temel olarak *el-Câmi'*i yazmış daha sonra tamamlayıcı bilgiler içeren *el-İkmâl'*i telif etmiştir.⁷⁰

Bunlardan hemen sonraki dönemde yaşamış olan bir dil dâhisi olan Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî ise hem Arap dili ve hem de grameri çalışmalarına yön veren bir dilci olarak kabul edilmektedir. Öğrencisi Sîbeveyhi Arapça gramerini en ince

⁶⁶ İbn Nedîm, **a.g.e.**, s. 61; Ebû Osman 'Amr b. Bahr el-Câhız, **el-Beyân ve't-tebyîn**, thk. Abdusselâm Muhammed Harun, 4. bs., Kahire, Mektebetu'l-Hancî, 1975, C. II, s. 65; Abdulvâhid b. Ali el-Halebî Ebû't-Tayyib el-Lugavî, **Merâtibu'n-nahviyyîn**, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim, Kahire, Mektebetu'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1955, s. 6; Ebû'l-Berekât Kemaluddîn Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî, **Nuzhetu'l-elibbâ fî tabakâti'l-udebâ**, Ürdün, Mektebetu'l-Menâr, 1985, s. 21.

⁶⁷ Hulusi Kılıç, "Basriyyûn", **DİA**, C. V, İstanbul, 1992, s. 118.

⁶⁸ Durmuş, **a.g.m.**, s. 303.

⁶⁹ Çetin, **a.g.m.**, C.III, s. 297.

⁷⁰ **A.g.m.**, C. III, s. 296; el-Enbârî, **a.g.e.**, s. 29; Ahmed Emîn, **Duha'l-İslâm**, C. II, Kahire, el-Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 2003, s. 291; Kenan Demirayak, Selami Bakırcı, **Arap Dili Grameri Tarihi: (Başlangıçtan Günümüze)**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, 2001, s. 161; Mehmet Cevat Ergin, "Arap Nahvinin Doğuşu", **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. VII, S. 2, Diyarbakır, 2005, s. 138.

ayrıntlarına kadar ele aldığı ünlü eseri *el- Kitâb* 'ında İsa b. Ömer'in ve hocası Halîl b. Ahmed'in eserlerini esas alarak kendi bilgileriyle harmanlamış ve bu ünlü eserini geniş bir şekilde kaleme almıştır.⁷¹

Sîbeveyhi tartışmasız nahiv ilminin öncüsü sayılır. *el-Kitâb* adlı eseri sarf, nahiv ve fonetik konularını içermektedir. Eserinin ana malzemesini Halîl b. Ahmed'in fikirleri oluşturmakla birlikte Yunus b. Habîb (v. 182/798), Ahfeş el-Ekber (v. 177/793), Ebû Amr el-Alâ' (v. 154/771), İsa b. Ömer es-Sakafî (v. 149/766), İbn Ebî İshak el-Hadramî (v. 117/735) ve Harun el-A'ver el-Kârî gibi dil, gramer ve kıraat âlimlerinin görüşleri de kitabının oluşmasında önemli katkılar sağlamıştır.⁷²

Arapça grameri alanında önemli eserler vermiş olan Basra ekolüne bağlı dilciler arasında Sîbeveyhi'den sonra büyük bilginler birbirini takip etmiştir. el-Ahfeş el-Evsat (v. 215/830), Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. Musennâ(v. 209/824), el-Asmaî (v. 216/831) sarf ile nahiv dallarını kesin çizgilerle birbirinden ayırmış olan Ebû Osman el-Mâzinî (v. 249/863) ve İbn Dureyd (v. 321/933) bunlardan bazılarıdır.⁷³

Ebû Ca'fer er-Ruâsî (v. 187/803) ile başlatılan Kûfe ekolü temsilcileri ise, Ali b. Hamza el-Kisâî (v. 189/805), onun önemli talebeleri arasında yer alan Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (v. 207/822) , Ebû 'Amr eş-Şeybânî (v. 213/828), İbnu's-Sikkît, Sa'leb (v. 291/904) v.b. dilcilerdir.⁷⁴

Basra ve Kûfe ekollerinin hararetli çalışmaları, Bağdat'ta oluşan Ebû Ali el-Fârîsî ve İbn Cinnî gibi bilginlerin temsil ettikleri yeni ve üçüncü bir ekolün çalışmalarına uzlaştırıcı bir yön kazandırmıştır. Bu üçüncü ekole bağlı bulunan dilciler ile daha sonraki dönemlerde Mısır, Endülüs ve daha başka bölgelerde oluşan

⁷¹ Çetin, **a.g.m.**, s. 296.

⁷² Emîn, **a.g.e.**, C: II, s. 291; M. Reşit Özbalıkcı, "Sîbeveyhi", **DİA**, C. XXXVII, İstanbul, 2009, s. 132.

⁷³ Çetin, **a.g.m.**, C.III, s. 297; Kılıç, **a.g.m.**, s. 118.

⁷⁴ Çetin, **a.g.m.**, C. III, s. 297; Hulusi Kılıç, "Kûfîyyûn", **DİA**, C. XXVI, İstanbul, 2002, s. 345.

ekollerde bulunan dilciler, daha çok hicri IV. yüzyılın sonlarına kadar yazılmış olan eserlere şerhler ya da özetler kaleme almışlardır.⁷⁵

2.4. Sözlükbilim (Leksikografi/ ‘İlmu’l-Me‘âcim)

Sözlükbilimi incelemeyen önce sözlük hazırlamada sözlükbilimciye veri sağlayan sözcükbilim (leksikoloji / علم صناعة المعاجم / علم المفردات) hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır.

Sözcükbilimin tarihi Eski Hint’te *Veda*’ların dilinin incelenip sonraki kuşaklara aktarılma çabalarına dayanır. Batı dünyasında Hıristiyanlığın temel dili olan Latincenin, doğu dünyasında ise İslam’ın temel dili Arapçanın büyük halk yığınlarının öğrenilmesini sağlamak amacıyla sözcüklerin kökenlerinin incelenmesi sonucu sözcükbilim ve sözlükbilim geleneği yerleşmeye başlamıştır.⁷⁶

“Sözcükbilim, dilin sözvarlığını, sözcüğü türetmede görev alan biçimbirimlerini, bileşik sözcük, deyim, atasözü, kalıplaşmış söz gibi öğelerini inceleyen ve bu öğelerin kökenlerini ve nasıl oluştuklarını araştırarak biçim ve anlam açısından gelişmelerini saptamaya çalışan bir bilim dalıdır.”⁷⁷ Özetle sözcükbilim sözlük hazırlamak için gerekli olan bilgi malzemesini sunmakta ve sözlükbilimcilere veri sağlamaktadır diyebiliriz.⁷⁸ Arapça’da sözcük bilimin karşılığı olarak “‘ilmu’l-mufredât” (علم المفردات) veya “‘ilmu’l-elfâz” (علم الألفاظ) kelimesi kullanılmaktadır.⁷⁹

Bir dilin söz varlığını sözcükleri yapıları ve anlamları bakımından inceleyen, sözcüklerin köken yapılarını araştıran, biçim ve anlamlarındaki değişim ve gelişimi ele alan sözcük bilimin biçim bilgisi (morfoloji / sarf) ve sözlükbilim (leksikografi/ ‘ilmu’l-mufredât) olmak üzere alt dalları bulunmaktadır.⁸⁰ Biz bu bölümde sözlük bilim üzerinde duracak ayrı bir başlık altında ise biçim bilgisi konusunu ele alacağız.

⁷⁵ Çetin, a.g.m., C.III, s. 297.

⁷⁶ Aksan, a.g.e., C. III, s. 50.

⁷⁷ A.g.e., C. III, s. 13.

⁷⁸ Bayraktar, a.g.e., s. 131; el-Kâsımî, a.g.e., s. 3.

⁷⁹ Ali el-Kâsımî, ‘İlmu’l-luga ve sînâ’âtu’l-me‘âcim, Riyad, Camiatu’l-Melikî Suud, 1991, s. 3.

⁸⁰ Şükrü Haluk Akalın, “Sözcük bilimi ve Sözlükçülük”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayını, S. 698, 2010, s. 162-169.

Sözlükbilim, bir dilin veya karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koyma yöntem ve tekniklerini inceleyen, sözlük hazırlama ilke ve sorunlarıyla uğraşan dil bilim dalıdır.⁸¹

Arapçada sözlükbilim anlamında ‘ilmu’l-me‘âcim (علم المعاجم) ve mu‘cemiyyât (معجميات), sözlük karşılığı olarak da mu‘cem (معجم) ve kâmûs (قاموس) kelimeleri kullanılmaktadır. Hicrî IV. yüzyılın sonlarına kadar sözlüklere mu‘cem değil kitap ismi veriliyordu. Mu‘cem (معجم) “sözün kapalı ve anlaşılmaz olması” manasındaki ucme (عجمة) kökünden ism-i mef’ul veya masdardır ve “kapalılığı ve bilinmezliği giderilmiş söz” demektir. Sözlük âlimleri, “kelimelerin alfabetik dizimi” anlamında kullandıkları mu‘cem terimini hadisçilerden almışlardır. Ancak bu terimin ilk olarak ne zaman kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. İlk defa İbn Fâris *Mekayîsu’l-luga* adlı sözlüğü için mu‘cem terimini kullanmıştır.⁸² Daha sonra bazı dilciler mu‘cem kelimesi yerine deniz anlamına gelen kâmûs kelimesini kullanmaya başlamışlardır. Bu yüzden Firuzâbadî’nin *el-Kâmûsu’l-muhît* adlı eserinde olduğu gibi bazı dilciler eserlerine deniz ve denizle alakalı isimler vermişlerdir.⁸³

Sözlükbilimin başlangıç tarihi Araplara dayandırılmaz. Bu konuda Asurlular, Çinliler, Yunanlar ve Hintler Arapları geçmiştir.⁸⁴ Tabi bu durum Arapların sözlük yazarken bu milletlerden etkilendiği ve bu milletleri taklit ettiği anlamına gelmez.⁸⁵ Araplarda sözlük yazımının en önemli sebebi fasih Arapçayı korumak ve kelimelerin nahiv ve sarf açısından doğru kullanımlarını görebilmektir.⁸⁶ İlk sözlük faaliyetleri, Kur’an’da manaları bilinmeyen (garîb) kelimeler hakkında sahabilerin sorduğu sorulara Hz. Peygamber’in verdiği cevaplarla başlamıştır. Bu tür

⁸¹ Aksan, **a.g.e.**, s. 32; Korkmaz, **a.g.e.**, s. 140, Bayraktar, **a.g.e.**, s. 132.

⁸² Muhammed Hüseyin Âl-i Yasin, **ed-Dirâsatu’l-lugaviyye ‘inde’l-‘Arab ilâ nihâyeti’l-karni’s-sâlis**, Beyrut, Dâr Mektebeti’l-Hayat, 1980, s. 219-222; İsmail Durmuş, “Sözlük”, **DİA**, C. XXXVII, 2009, s. 398.

⁸³ ‘Abdulkâdir Ebû Şerîfe, **‘İlmü’d-delâle ve’l-mu‘cemi’l-‘Arabî**, Amman, Dâru’l-Fikr, 1989, s. 114; Durmuş, **a.g.m.**, s. 398; Emil Bedî’ Yakub, **el-Me‘âcimu’l-lugaviyyeti’l-‘Arabiyye bed’etuhâ ve tetavvuruhâ**, Beyrut, Dâru’l-‘İlmi’l-Melayîn, 1985, s. 10-15.

⁸⁴ Emil Bedî’ Yakub, **a.g.e.**, s. 24-25.

⁸⁵ Âl-i Yasin, **a.g.e.**, s. 222-223.

⁸⁶ Derya Adalar Subaşı, **Sözlük Verilerine Dayalı Görünümleriyle Arapçada Kavram Oluşturma Yolları**, Ankara, Divan Kitap, 2012, s. 19; Fayez Dâye, **İlmü’d-delâleti’l-‘Arabî en-nazariyye ve’t-tatbîk**, Dımaşk, Dâru’l-Fikr, 1985, s. 206; Âl-i Yasin, **a.g.e.**, s. 226.

faaliyetler ashâb devrinde artarak devam etmiş, dönemin ileri gelen âlimleri bu soruları cevaplandırmıştır.⁸⁷

Arapça sözlüklerin doğuşu üç aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşama hicrî I. yüzyılın sonlarında başlayıp II. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Bu dönemde râvîler ve âlimler Kur'an-ı Kerim, hadisi şerifler ve eski şiirlerdeki kelimeleri düzensiz bir şekilde toplamışlardır. Ebû Zeyd el-Ensârî'nin *en-Nevâdir fi'l-luga* adlı kitabı bu dönemin özelliklerini yansıtan en iyi eserdir. İkinci aşamada belirli konulara veya harflere göre düzenlenmiş küçük risaleler kaleme alınmaya başlanmıştır. Ebû Zeyd el-Ensârî'nin *Kitabu'l-matar*'ı ve el-Asma'î'nin *Kitabu'l-ibl* ve *Kitabu'l-hayl* ve Ebû Amr eş-Şeybânî'nin *Kitabu'l-cîm* gibi eserleri bunlara örnek gösterilebilir. Üçüncü aşamada ise kapsamlı ve düzenli genel sözlükler kaleme alınmıştır. Bu dönemdeki ilk sözlük Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî'nin *Kitabu'l-'ayn* adlı sözlüğüdür.⁸⁸

Hicri II. yüzyılın sonlarına doğru yazılan *Kitabu'l-'ayn* harflerin mahreçleri esas alınarak yazılmıştır.⁸⁹ Halîl b. Ahmed'in bu yöntemini Muhammed b. Ahmed el-Ezherî *Tehzîbu'l-luga*, Ebû Ali el-Kâlî *el-Bârî*, Ali b. İsmâil İbn Sîde *el-Muhkem* ve Ebû Bekr ez-Zebîdî *Muhtasaru'l-'Ayn* adlı kitaplarında izlemişlerdir. Daha sonra İbn Dureyd *Cemheretu'l-luga*, İbn Fâris b. Zekeriyâ *Mekâyîsu'l-luga* ve *el-Mucmel* adlı sözlükleri kaleme almışlardır. el-Cevherî'nin *es-Sıhah*, İbn Manzûr'un *Lisânu'l-'Arab*, Fîrûzâbâdî'nin *Kâmûsu'l-Muhît* ve Zebîdî'nin *Tâcu'l-'Arûs* adlı eserleri ise kelimelerin son kök harfi esas alınarak yazılan sözlüklerdendir. Bugünkü anlamda alfabetik düzenle yazılan ilk eser ise, ez-Zemahşerî'nin *Esâsu'l-belaga*'sıdır.⁹⁰

⁸⁷ Durmuş, **a.g.m.**, s. 399.

⁸⁸ Ahmed Emîn, **a.g.e.**, C. II, s. 263-266; Ebû Şerîfe, **a.g.e.**, s. 117; Emil Bedi' Ya'kûb, **a.g.e.**, 27-28.

⁸⁹ Ahmed Emîn, **a.g.e.**, C. II, s. 267.

⁹⁰ Subaşı, **a.g.e.**, s. 20; Ebû Şerîfe, **a.g.e.**, s. 120-129; Muhammed Ahmed Ebû'l-Ferec, **el-Me'âcimu'l-lugaviyye fi dav-i dirâsât-i 'ilmi'l-lugati'l-hadîs**, y.y., Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1966, s. 25-26; Emil Bedi' Ya'kûb, **a.g.e.**, 29-31.

2.5. Anlambilim (Semantik/ ‘İlmu’d-Delâle)

Semantik kelimesi, Grekçe "semantike-semantikos"dan gelme bir kelime olup, "anlam veren, anlamlayan, anlamını belirten" demektir. Buradan hareketle bir disiplin olarak "semiologie=anlambilimi" anlamına gelir.⁹¹

Dilbilimin bir dalı olarak semantik; "dildeki kelimeleri anlam bakımından ele alan, kelimelerin ses yapıları ile o kelimelerin ifade ettiği kavramlar, yani dilin düşünce yapısı arasındaki ilişkiyi inceleyen bilim dalıdır."⁹²

Arap dilcileri semantik kavramını Arapçaya “‘ilmu’d-delâle” veya “‘ilmu’l-ma’na” olarak tercüme etmektedirler.⁹³ Ancak ilmu’d-delâle kavramı, sarf, nahiv, belâgat, vaz’, fıkıh usulü ve mantık gibi ilimleri kapsamaktadır. Yani “delâlet” kavramı, semantik kavramına göre daha geniş, kapsamlı ve orijinal bir kavramdır. Semantik denilince genellikle kelimelerin tarihi içinde geçirdikleri anlam değişimleri ve kazandıkları yeni anlamlardan bahseden bir ilim akla gelmektedir. Bunun İslâmî literatürdeki tam karşılığı delâlet değil vaz’ ilmidir.⁹⁴ Semantik kavramının Arapça karşılığı konusunda bir kavram kargaşası olsa da anlambilimle ilgili yazılan eserlerin çoğunda “delâlet” kavramı kullanılmaktadır. Ayrıca bu bilim dalı için tercüme edilmeden direkt “semantik” kelimesi de kullanılmaktadır.⁹⁵

İlim olarak kuruluşu yeni olmakla birlikte semantiğe temel teşkil edecek çalışmaların kökeni dillerin ortaya çıkışı kadar eskidir. Eski Yunan’da da Platon, Sokrates ve Aristo gibi şahsiyetler kısmen de olsa semantikle ilgilemişlerdir. Hint dilcilerinin dilin doğuşu, lafız ve mana arasındaki ilişki, bir kelimenin çeşitli anlamlara gelmesi, anlamı açıklamada siyakın önemi, genel bir olgu olarak dillerde eş anlamlılığın ve sesteşliğin bulunması ve anlamın değişmesinde kıyas ve mecazın

⁹¹ Fayez Dâye, **a.g.e.**, s. 6; İsmail Yakıt, “Doğru Bir Kur’an Tercümesinde Semantik Metodun Önemi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 1, Isparta, 1994, s. 17.

⁹² Korkmaz, **a.g.e.**, s. 9.

⁹³ Ahmed Muhtâr Ömer, **‘İlmu’d-delâle**, 5. bs., Kahire, ‘Âlemu’l-Kutub, 1998, s. 11.

⁹⁴ Muhammed Seyyid Ali Belâsî, “Arap Dili Semantiği”, çev. Celalettin Divlekçi, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 4, Isparta, 1997, s. 269-286.

⁹⁵ Ahmet Muhtâr Ömer, **a.g.e.**, s. 11.

rolü gibi konular üzerinde durdukları göz önüne alınırsa ilk anlambilim çalışmalarının Eski Hint'te gerçekleştiğini söyleyebiliriz.⁹⁶

Batı'da retorik, Doğu'da iyi ve etkileyici konuşmayı sağlayıcı bilgiler bütünü anlamına gelen ilmu'l-belâga da bugün anlambilim çerçevesine girmektedir.⁹⁷ Dolayısıyla hem Batı'da hem de Doğu'da anlambilim çalışmalarının çok köklü bir temeli olduğunu söyleyebiliriz.

Arap âlimleri semantikle Batılılardan çok daha önce ilgilenmişlerdir. Çünkü Arap dili, zenginliği ve anlatım gücünün genişliği bakımından diğer dillerden ayrılır. Arapçada her lafzın geniş bir çağrışım alanı vardır ve bu lafızlar çeşitli kalıplar içerisinde değişik anlamlarda kullanılabilir. Ayrıca Arap dilini farklı lehçelerle konuşan kabile sayısının fazla olması çeşitli anlamlara gelebilen kelimelerin çok olmasını da beraberinde getirmektedir.⁹⁸

Arapların İslam geldikten sonra Kur'an-ı Kerimdeki garip lafızların anlamları, Kur'an'daki mecaz ifadeler ve vücûh ve'n-nezâir⁹⁹ ile ilgili çalışmalar ve konu ve kelime sözlüklerinin yazılması gibi ilk dönem çalışmaları ilmu'd-delâle kapsamına girmektedir. Hatta harekenin kelimenin cümledeki görevini ve aynı zamanda anlamını değiştirdiği gerçeğinden hareketle Kur'an'ın harekelenmesini de Araplardaki ilk anlambilim çalışmalarına örnek olarak gösterebiliriz.¹⁰⁰

İslam'ın gelmesiyle bazı terimlerin dini ve sosyolojik açıdan anlamları değişmiş, Arap âlimleri bu değişiklikleri tespit etmek amacıyla eserler yazmışlardır. Örneğin Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî *ez-Zîne fi'l-kelîmâti'l-İslâmiyye ve'l-*

⁹⁶ Aksan, **a.g.e.**, C. II, s. 140-141; Ahmed Muhtâr Ömer, **a.g.e.**, s. 17-20.

⁹⁷ Doğan Aksan, **Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, 4.bs., Ankara, Engin Yayınevi, 2006, s. 17.

⁹⁸ Hilâl, **a.g.e.**, s. 235.

⁹⁹ Bir kelimenin bir ayette ifade ettiği mana ile yine aynı kelimenin diğer ayetlerde ifade ettiği anlam aynı değilse “vucûh”, aynıysa “nezâir” denir. (İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, 10. bs., Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 184.)

¹⁰⁰ Ahmed Muhtâr Ömer, **a.g.e.**, s. 20.

‘*Arabiyye*’¹⁰¹ adlı kitabında birçok İslami terimin cahiliye döneminden İslami döneme kadar tarihi gelişimini incelemiştir.¹⁰²

Yine Arap dilcileri iştikâk (etimoloji), gerçek anlam, mecaz anlam, bir kelimenin birden çok anlama gelmesi, birçok kelimenin tek bir anlama gelmesi, eş sesli kelimeler (müşterek), eş anlam ve zıt anlam gibi günümüzde semantiğin ilgi alanına gelen konularda eserler yazmışlardır.¹⁰³

İbn Fâris’in *es-Sâhibî: fî fikhî’l-luga ve sunenu’l-‘Arabî fî kelâmihâ* adlı kitabı anlambilimle alanında yazılmış eserlerdendir.¹⁰⁴ İbn Fâris’in eserinde cümlenin hakikati, açıklık ve kapalılık yönünden dereceleri, ismin kökeni ve türleri, sıfatlar, lakaplar, harfler, hitap şekilleri, istiare, kinaye, mutlak ve mukayyed anlam ifade eden sözcükler, kalb, ibdal, hazf, bazı fiil ve isim vezinleri gibi konular da dilin anlam ve yapısına dair konular yer almaktadır.¹⁰⁵

İbn Cinnî Arap dilinin usulü ve felsefesine dair *el-Hesâis* adlı eserinde dilin mahiyeti, tarifî, ortaya çıkışı, yayılışı, dilin ilahi mi (tevkîfî) yoksa beşeri mi (ıstilahî) olduğu meselesi, lehçeler ve bunların terkibi, kelimenin delalet şekilleri, dilde kural dışı kullanımlar, lafızların ıslahı ve Arapçalaştırılan yabancı kelimelerin Arapça kabul edilmesi gibi filoloji alanına giren hususları da ele almıştır.¹⁰⁶ Ayrıca İbn Cinnî eserinde din âlimlerinin Kur’an ayetlerini ve hadisleri yorumlarken hataya düşmemeleri için mutlaka Arapça kelimeleri, kullanım şekillerini ve mecazı çok iyi bilmeleri gerektiğini vurgulamıştır.¹⁰⁷

¹⁰¹ Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî, **ez-Zîne fî’l-kelâmâtî’l-İslâmiyye ve’l-‘Arabiyye**, 1. bs., San‘a, Merkezu’d-Dirâsâtî ve’l-Buhûsî’l-Yemenî, 1994.

¹⁰² Muhammed el-Mubarek, **a.g.e.**, s. 156; Hilâl, **a.g.e.**, s. 236-239.

¹⁰³ Hilâl, **a.g.e.**, s. 239.

¹⁰⁴ Ebû’l-Huseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ İbn Fâris, **es-Sâhibî: fî fikhî’l-luga ve sunenu’l-‘Arabî fî kelâmihâ**, thk., Ahmed Hasan Besec, 1. bs., Beyrut, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1997.

¹⁰⁵ Mahmut Kafes, “İbn Fâris’in *es-Sâhibî fî fikhî’l-luga ve es-Seâlibî’nin fikhî’l-luga ve sırru’l-‘Arabiyye* Adlı Eserlerinin İçerik ve Metod Yönünden Karşılaştırılması”, **Şarkiyat Mecmuası**, 2010, s. 78.

¹⁰⁶ Mehmet Yavuz, “el-Hasâis”, **DİA**, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 275-276.

¹⁰⁷ İbn Cinnî, **el-Hasâis**, C. III, s. 245.

es-Seâlebî *Fıkhü'l-luga ve sirru'l-'Arabiyye*¹⁰⁸ adlı eserinin birinci kısmında belli bir konudaki kelimeleri bir araya getirerek anlamlarını açıklamış ve eş anlamlı kelimeleri ve anlamlarını vermiştir.¹⁰⁹

Arapçanın yapı ve mana yönünden doğru bir şekilde öğrenilmesini amaçlayan Suyûti'ye ait *el-Muzhir fî ulûmi'l-luga ve envâ'ihâ* adlı kitap fıkhü'l-luga konusunda yazılan en kapsamlı eserlerden biridir. Kelimelerin anlam, yapı ve kullanımlarına ayet, hadis, Arap şiiri, kıssa ve Araplar arasında yaygın olan sözlerden örnekler vermiştir.¹¹⁰

Dil âlimlerinin yanı sıra fıkıh usulü âlimleri de muşkilü'l-Kur'an, i'cazu'l-Kur'an", garîbu'l-Kur'an çalışmalarıyla Kuran ahkâmının çıkartılmasına dair fikhî meselelere çözüm bulmak için anlamla ilgili çalışmalar yapmışlardır. Fıkıh usulü kitaplarında sesteş, zıt ve eş anlamlı kelimeler, harflerin anlamları ve şer'i terimler gibi konulara yer verilmiştir.¹¹¹

Sözlük çalışmalarını anlambilim çalışmalarıyla eş değer göremeyiz. Çünkü sözlükler kelimelerin anlamlarını vermekle yetinir, sözcüklerin tarih boyunca geçirdiği değişiklikler hakkında bilgi vermez. Anlambilim çalışmaları kapsamına giren eski Arapça sözlüklerden en önemlisi İbn Fâris'in *Mu'cem Mekâyîsi'l-luga*¹¹² adlı eseridir.¹¹³ İbn Fâris eserinde Arapça kelimelerin kendilerinden türediği köklerin ve bunların temel anlamlarının bulunduğu olgusu ile aynı kökten türeyen kelimeler arasında anlam ilişkisinin mevcut olduğu gerçeğinden hareketle eserini oluşturmuştur.¹¹⁴ Yine Zemahşerî'nin *Esâsu'l-belâga*¹¹⁵ adlı sözlüğünde kelimelerin

¹⁰⁸ Ebû Mansur Abdümelik b. Muhammed b. İsmail es-Seâlibî, *Fıkhü'l-luga ve sirru'l-'Arabiyye*, thk. Fa'iz Muhammed, İmîl Ya'kub, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1996.

¹⁰⁹ Kafes, **a.g.m.**, s. 71-94.

¹¹⁰ Mahmut Kafes, "İbn Cinnî'nin el-Hasâis ve Suyûti'nin el-Muzhir Fî ulûmi'l-luga Adlı Eserlerinin Metod ve İçerik Yönünden Karşılaştırılması", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 34, 2014, s. 77-88.

¹¹¹ Hilâl, **a.g.e.**, s. 240.

¹¹² İbn Fâris, **Mu'cemu mekâyîsi'l-luga**, thk. 'Abdüsselâm Muhammed Harun, 6 c., Beyrut, Dâru'l-Cîl, t.y.

¹¹³ Hilâl, **a.g.e.**, s. 238.

¹¹⁴ Hüseyin Elmalı, "Mu'cem mekâyîsi'l-luga", **DİA**, C. XXX, İstanbul, 2005, s. 346-347.

¹¹⁵ Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, **Esâsu'l-belâga**, Beyrut, Dâru't-Tenviri'l-Arabî, 1984.

hakiki manalarını açıkladıktan sonra özellikle mecazi manaların üzerinde durması eseri muhteva bakımından diğer sözlüklerden ayıran en önemli farkı teşkil eder.¹¹⁶

Görüldüğü gibi Arap âlimleri, lafız ve anlamla ilgili meselelerin Kur'an'a ve İslam'a hizmette ne kadar önemli olduğunu kavramaları sebebiyle ve Arap dilinin korumak amacıyla bu konuyla yakından ilgilenmişlerdir.¹¹⁷

2.6. Lehçebilim (Diyalektoloji/ 'İlmu'l-Lehecât)

Lehçe; bir dilin değişik ülkelerde ve bölgelerde, yine aynı dil birliğinden kimselerce konuşulan değişik biçimidir.¹¹⁸

Lehçebilim ise; bir ülkede ya da dilin yayıldığı değişik yerlerde, çeşitli etkenlerle meydana gelen değişiklikler ve bir dilin farklı biçimlerini araştırır. Bir dilin ya da bir dil ailesinin belli bir süre içerisinde ya da tarih boyunca gösterdiği değişimler saptanarak dil haritaları ve atlasları hazırlanır. Dolayısıyla lehçebilimin dil olayları ve dilin genel nitelikleriyle olduğu kadar; yerleşme tarihi, tarih, kültür ve toplumbilim sorunlarıyla da yakından ilgilenir.¹¹⁹

Geleneksel Arap diyalektolojisi nahiv ilmi kapsamı altında yürütülmüş ve lahnu'l-âmme ve ta'rîb kitaplarında lehçebilim ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Arap filolojisinde tarihin her döneminde varlığı bilinen ve "الدارجة، العامية المحكية" adı ile anılan halk lehçeleri, geleneksel olarak daha çok lahn (dil yanlışı) veya şâz olgusu ile birlikte ele alınmıştır.¹²⁰

Kur'an'ın indiği dönemde her kabilenin kendine özgü lehçesi bulunmaktaydı. İslam'dan önce Arap yarımadasında Kureyş lehçesi siyasi, ekonomik ve dini açıdan etkili olduğu için diğer lehçelerden üstün sayılırdı ve lehçeler üstü ortak bir dil olarak kullanılırdı.¹²¹ Rasulullah (s.a.v.) Kur'an okumayı kolaylaştırmak amacıyla "yedi

¹¹⁶ Ahmed Muhtâr Ömer, **a.g.e.**, s. 20; Hulusi Kılıç, "Esâsu'l-belâga", **DİA**, C. XI, İstanbul, 1995, s. 357.

¹¹⁷ Celalettin Divlekçi, "Semantiğin Arap ve Batı Dünyasındaki Serüveni", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 2, 2006, s. 260.

¹¹⁸ Aksan, **Her Yönüyle Dil**, C. I, s. 141.

¹¹⁹ **A.g.e.**, C. I, s. 32-33.

¹²⁰ Murat Yıldız, "Standart ve Yerel Arapçanın Tarihsel ve Filolojik Sınırları: Mısır Lehçesi Örneği", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C. X, S. 3, 2010, s. 23-41.

¹²¹ Hilâl, **'İlmu'l-luga**, s. 166.

harf” ruhsatı vermiş ve böylece her kabile kendi lehçesinde Kur’anı okumaya başlamıştı. Ancak Hz. Osman döneminde Kur’an Kureyş lehçesi üzerine çoğaltılması Arap lehçelerini birleştirmiş ve Kureyş lehçesini Müslüman milletlerin resmî dili ve eğitim dili haline dönüştürmüştür.¹²²

İslami fetihler sonucunda Arap olmayan kişilerin Müslüman olmasıyla Arap dili bozulma ve safiyetini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmaya başlamıştır.¹²³ İslamiyet’in ilk dönemlerinde meydana gelen hatalar sözlü olarak düzeltiliyordu. Daha sonraları Arap dilcileri bu hataların önüne geçmek için lügat çalışmaları ve Arap dilinin kurallarını ortaya koyan çalışmaların yanı sıra halk dilinde hatalı kullanılan kelime, terim, terkip ve deyimlerin derlenip doğrularının verildiği lahnu’l-‘âmme, galatâtu’l-‘avâm, ma telhanu fihi’l-‘amme, ıslâhu’l-mantık gibi isimler verdikleri dil çalışmalarına yönelmişlerdir. Bu sahada yazılan kitapların asıl amacı Arap dilini hatalı kullanımlardan arındırmak ve fasih kullanımları yerleştirmektir. Aynı zamanda bu kitaplar, Arapların günlük konuşmalarında kullandıkları farklı lehçeler ve bu lehçelerin içerdiği üslûb, mana, kelime ve lafızlar hakkında bilgi vermekte, farklı lehçelerin tarihsel gelişimi ve geçirdiği safhaları incelemekte ve Arapların sosyal hayatı hakkında orijinal bilgiler içermektedir.¹²⁴

Bu alanda yazılan en eski kitap Kûfe nahvinin kurucusu ve yedi kıraat¹²⁵ imamından biri olan Ali b. Hamza el-Kisâî’nin *Mâ telhanu fihi’l-‘âmme* adlı eseridir.

¹²² Ahmed Hasan ez-Zeyyât, **Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî**, Beyrut, Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 2006, s. 86; Abdülhamit Birişik, “Kıraat”, **DİA**, C. XV, İstanbul, 2002, s. 427.

¹²³ Ahmed Emîn, **a.g.e.**, C. I, s. 312.

¹²⁴ Şahabettin Ergüven, “Arap Dilinde Lahın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri”, **Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. VI, S. 11, 2007/1, s. 155-183.

¹²⁵ Kur’an-ı Kerim yedi harf üzerine indirilmişti. Dolayısıyla farklı kabilelere mensup Müslümanlar kendi lehçeleriyle Kur’anı Kerimi okuyabilme imkânı bulmuştu. Hz. Osman’ın Kur’anı Kureyş lehçesi üzerine çoğaltmasıyla resmi mushafa uymayan kıraatler Kur’an olarak okunmamış ancak yine de nakledilerek kıraat ve tefsir kitaplarında kayıt altına alınmıştı. Kur’an-ı Kerimi çeşitli lehçelerde okumayı öğrenen büyük imamlara “kıraat imamları” denmiştir. Meşhur kıraat imamları on tanedir: Nafi’ b. Abdurrahman el-Leysî (v. 169/785), Ebu Ma’bed Abdullah b. Kesîr (v. 120/738), Ebû Amr b. Alâ el-Basrî (v. 154/771), Abdullah b. Âmir el-Yahsubî (v. 118/736), Âsım b. Behdele (v. 127/745), Hamza b. Habîb (v. 156/773), Ali b. Hamza el-Kisâî (v. 189/805), Ebû Ca’fer Yezid b. Ka’ka’ el-Kârî (v. 130/747-48), Ya’kûb el-Hadramî (v. 205/821), Halef b. Hişâm ei-Bezzâr (v. 229/844). (Birişik, **a.g.m.**, s. 426-433.)

el-Kisâi eserinde kelimelerin doğru kullanımlarını Kur'an'dan ayetleri delil getirerek açıklamıştır.¹²⁶

Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ, Ebû Osmân Bekr b. Muhammed b. Habîb el-Mâzinî, Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed b. Osmân b. Kâsım (Yezîd) el-Cuşemî es-Sicistânî ve Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî gibi âlimler *Mâ telhanu fîhi'l-'âmme* adıyla kitaplar yazmışlardır. Yine Ebû 'Abdillâh (Ebû Alî) Muhammed b. Ahmed b. Hişâm el-Lahmî es-Sebtî'nin *Takvîmu'l-lisân*, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. 'Abdillâh b. Mezhic ez-Zubeydî'nin *Lahnu'l-'âmme*, Ebû Hilâl el-Hasan b. 'Abdillâh b. Sehl el-'Askerî'nin *Lahnu'l-hâssa*, Ebû Muhammed Kâsım b. Alî b. Muhammed el-Harîrî'nin *Durretu'l-gavvâs fî evhâmi'l-havâs* adlı kitapları bu alanda yazılan eserlerdendir.¹²⁷

Yine dille ilgili yazılan klasik eserlerde lehçelerle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Örneğin İbn Cinnî *el-Hasâis*¹²⁸, İbn Fâris *es-Sâhibî*¹²⁹ ve Suyutî *el-Muzhir*¹³⁰ adlı eserlerinde dil ihtilafları başlığı altında lehçeler arasındaki farklılıklara değinmişlerdir.

2.7.Köken Bilgisi (Etimoloji / 'İlmu'l-İştikâk)

XIX. yüzyıla kadar daha çok bir sözcüğün hangi köke dayandığı, yerli mi, yabancı mı olduğu, başlangıçtan beri hangi kavramı yansıttığı, ne gibi gelişmeler gösterdiği gibi konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu tür çalışmalarla ilgilenen alana köken bilgisi (etymology) adı verilir.¹³¹

¹²⁶ Ebû'l-Hasan Ali b. Hamza el-Kisâi, **Mâ telhanu fîhi'l-'âmme**, thk. Ramazan Abdu't-tevvab, 1. bs., Kahire, Mektebetu'l-Hâncî, 1982.

¹²⁷ Nevres Açıklalın, Ahmet Şen, "Kur'an ve Arap Dilbiliminin Gelişimi", **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 9, 2015, s. 173-178.

¹²⁸ İbn Cinnî, **el-Hasâis**, C. II, s. 12.

¹²⁹ İbn Fâris, **es-Sâhibî**, s. 25, 29, 39.

¹³⁰ Ebû'l-Fadl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyutî, **el-Muzhir fî ulûmi'l-luga ve envâ'ihâ**, thk. Muhammed Ahmed Cademevla Bek, Ali Muhammed el-Bicavi, Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim, C. I, Beyrut, Dâru'l-Fikr, t.y., s. 214, 221, 255, 262.

¹³¹ **A.g.e.**, C. III, S. 51.

Arapçada köken bilgisinin karşılığı “iştikâk”tır. İştikâk kelimesi sözlükte “bir şeyin yarısını almak” anlamına gelmektedir. Terim olarak ise, “aralarında mana ilişkisi bulunan iki kelimedenden birinin diğerinden alınması ve türetilmesi” demektir.¹³²

İştikâkın sarftan en önemli farkı; iştikâkın köklerin anlamlarını, anlamlar arasındaki ilişkiyi bütün özellikleriyle ortaya koymasındadır. Sarf ise; sadece sözcüğün dış yapısı ve görünümüyle ilgilenir. Ancak Arap dili âlimleri dil öğretiminde iştikâk, sarf ve dil sıralamasında iştikâkı sarf ve dil arasına koydukları için tasrif ya da sarf kitaplarında iştikâk konusu yer alır.¹³³

Arap dili âlimleri iştikâkı üç bölüm altında incelemişlerdir¹³⁴:

1- **el- İştikâku’s-sağır / Küçük Türetme (الإشتقاق الصغير)**: Aralarında anlam ilişkisi bulunan ve kök harfleri ve sıralanışı aynı olan kelimeler arasındaki türetmedir. Örneğin ضَرَبَ (vurdu) sözcüğünden ضَرَبَ (vurmak) sözcüğünün türetilmesi bu türetme çeşidine örnek gösterilebilir.

2- **el- İştikâku’l-kebir / Büyük Türetme (الإشتقاق الكبير)**: Aralarında anlam ilişkisi bulunan ve kök harfleri aynı olan ancak harflerinin sıralanışı farklı olan kelimeler arasındaki türetmedir. Örneğin طرح ve طرح sözcüklerinin her ikisi de atmak demektir.

3- **el- İştikâku’l-ekber / En Büyük Türetme (الإشتقاق الأكبر)**: Aralarında anlam ilişkisi bulunan, kök harflerinden en az ikisi aynı olan ve farklı olan harfin mahreçlerinde uygunluk bulunan kelimeler arasındaki türetmedir. مدح ve مدح kelimelerinde olduğu gibi.

Arap dilinde iştikâk çalışmalarının ne zaman başladığını tam olarak belirlemek zordur. Ancak edebiyat, tarih, biyografi gibi farklı alanlarda eser veren

¹³² Ebû’t-Tahir Mecduddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firûzâbâdî, **el-Kâmusu’l-muhît**, 8. bs., Beyrut, Muesssetu’r-Risale, 2005, s. 898; Abdullah Emîn, **el-İştikâk**, Kahire, Lecnetu’t-Te’lif ve’t-Terceme ve’n-Neşr, 1956; Hulusi Kılıç, “İştikâk”, **DİA**, C. XXIII, İstanbul, 2001, s. 439-440; el-Antâkî, **a.g.e.**, 331.

¹³³ Kemal Tuzcu, “Araplarda Etimoloji Çalışmaları”, **Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, Ankara, S. 1, 2001, s. 66-71.

¹³⁴ Emîn, **a.g.e.**, s. 1-2; Hilmî Halîl, **el-Muvelled fi’l-‘Arabiyye**, Beyrut, Dâru’n-Nahdati’l-‘Arabiyye, 1985, s. 75-88; Tuzcu, **a.g.m.**, s. 66-67; Yakup Civelek, **Arap Dilbilimine Giriş**, Van, Üniversite Yayınları, 2004, s. 233-234; el-Antâkî, **a.g.e.**, s. 331-347.

âlimlerin eserlerinde¹³⁵ Arapçaya başka dillerden giren ve anlam ve şekil bakımından garip görünen sözcükler hakkında yaptıkları açıklamalar bu alanda yapılmış ilk çalışmalaradır diyebiliriz.¹³⁶

Hicri II. yüzyıldan itibaren *İştikâk* adıyla müstakil kitaplar yazılmaya başlanmıştır. Ebû Ali Muhammed b. Mustenîr b. Ahmed el- Kutrub (v. 206), Ebû el-Hasan Said b. Mes'ade el-Mucâşî el-Ahfeş el- Evsat (v. 215), Ebû el-Abbas Muhammed b. Yezid b. Abdulekber el-Ezdi el-Mubarred (v. 285), Ebû Tâlib Mufaddal b. Seleme b. Âsım el-Kûfî (v. 300), Ebû İshak İbrahim es-Sirrî b. Sehl ez-Zeccâc (v. 311) gibi âlimlerin *el-İştikâk* adıyla eserleri bulunmaktadır. Ayrıca ülke, kabile, şair, Allah ve Peygamberin isimlerinin türeyişleri ile ilgili eserler de kaleme alınmıştır. Bu eserlere Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez- Zeccâcî (v. 339)'nin *İştikâku Esmâillâhi Teâlâ ve Sıfâtihi*, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ er-Râzî (v. 395)'nin, *Tefsîru Esmâi'n-Nebî*, Ebû'l-Feth Osman b. Cinnî en-Nahvî (v. 392)'nin *el-Mubhic fî İştikâki Esmâi'ş-Şuarâ*, Ebû'l-Munzir Hişâm b. Muhammed b.Sâ'ib el-Kelbî (v. 204)'in *İştikâku Esmâi'l-Buldân* ve Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Dureyd el-Ezdî (v. 321)'nin *İştikâku'l-Esmâ* veya *İştikâku Esmâi'l-Kabâil* adlarıyla bilinen kitapları örnek olarak verebiliriz.¹³⁷

¹³⁵ Örneğin bkz. İbnu'l-Hişâm *es-Sîretu'n-nebeviyye*, es-Suyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*, Yâkût el-Hamevî *Mu'cemu'l-buldân*, El-Mesûdî *Murûcu'z-zeheb*, Kâtip Çelebi *Fezleketu Akvâli'l-ahyâr fî 'ilmi't-târîh ve'l-ahbâr*.

¹³⁶ Tuzcu, **a.g.m.**, s. 67.

¹³⁷ Ahmet İkbâl eş-Şarkavî, **Mu'cemu'l-me'âcim**, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993, s.179-185.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MODERN DÖNEMDE ARAP DİLBİLİM ÇALIŞMALARI

Bu bölümde modern dönemde Arap dünyasında dilbilimin alt dallarını konu alan eserleri ele alacağız.

3.1. MODERN DÖNEMDE ARAPLARDA SESBİLİM ÇALIŞMALARI

Son yüzyılda sesbilim alanında büyük gelişmeler yaşanmıştır. Batılı dilbilimciler sesbilim çalışmalarında yeni yöntemler geliştirmişler ve sesbilimin konularını çoğaltmışlardır.¹

Batı'da fonetik çalışmaları başlangıçta genel dilbilim içerisinde bir alt birim olarak doğmuştur. Dilbilgisi kitaplarının ilk bölümünde genellikle o dile ait sesbilgisi özellikleri ele alınıyordu. Ancak XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında dil seslerinin incelenmesi ayrı bir araştırma alanı haline gelmiş, hatta bu alan içindeki konuların derinlemesine incelenmesi, bu konuların fonetiğin alt bölümleri olarak bağımsız bir ilim dalı haline dönüşmesine neden olmuştur.²

Konusu sesler olan bilim dallarını şu şekilde sıralayabiliriz³:

1. Genel Sesbilim- General Phonetics (علم الأصوات العام) : Sesleri belli bir dili temel almadan inceler.⁴

2. Görevsel Sesbilim- Functional Phonetics (علم الأصوات الوظيفي): İnsan dilinin seslerini çeşitli fiziksel nitelikleriyle değil, yalnızca dil dediğimiz dizge içinde yüklendikleri görevler açısından ele alır.⁵

¹ Hamed, a.g.e., s. 11-12.

² Aksan, a.g.e., C. II, 25.

³ A.g.e., C. II, s. 9-10.

⁴ Muhammed Ali el-Hûlî, Mu'cem-u 'ilmi'l-lugati'n-nazarî, Lübnan, Mektebet-u Lübnan, 1982, s. 104; Aksan, a.g.e., C. I, s. 28.

3. Söyleyiş Sesbilimi- Articulatory Phonetics (علم الأصوات النطقي): Dil seslerinin insanın konuşma organlarınca meydana getirilişini, çıkış yerleri ve çıkış biçimlerini inceler.⁶

4. Dinleyiş Sesbilimi- Auditory Phonetics (علم الأصوات السمعي): Dil seslerinin algılanışını, kulak, sinir ve beyin aracılığıyla seslerin değerlendirilme yollarını inceler.⁷

5. Akustik Fonetik- Acoustic Phonetics (علم الأصوات الفيزيائي): Ağız ve kulaktan geçirilen dil seslerinin titreşim sıklığı, süre ve duyulma gücü gibi fiziki özelliklerini aygıtlarla ortaya koyar.⁸

6. Fizyolojik Sesbilim- Physiological Phonetics (علم الأصوات الوظيفي): Konuşmayı gerçekleştiren organların yapısı, nitelikleri ve işleyişlerini inceler.⁹

7. Deneysel Sesbilim- Experimental Phonetics (علم الأصوات التجريبي) : İnsanın konuşma aygıtının işleyişinden, çıkarılan seslerin ve ses bileşimlerinin niteliklerine ve sesbilgisinin başka alanlardaki sorunlarına kadar çeşitli konularda deneye dayanarak çözüm getirmeyi amaçlayan, bunun için laboratuvarlardan ve oradaki araç ve gereçlerden yararlanan sesbilim dalıdır.¹⁰

Genel sesbilim çalışmaları Araplarda Halîl b. Ahmed ile güzel bir başlangıç yapmış, Sîbeveyhi tarafından geliştirilmiş ve İbn Cinnî tarafından sistemleştirilerek bir ilim dalı haline getirilmiştir. Ancak daha sonra gelenler onların görüşlerini anlamadan tekrarlamak ve rivayet etmekle yetinmişlerdir.¹¹ Dolayısıyla yazılan eserlerin çokluğuna rağmen fonetiğe katkıları çok sınırlı olmuştur. Yazılan eserlerde sesle ilgili bilgiler sınıflandırmaya tabi tutulmadan sarf ve nahiv ilimleri içinde değerlendirildiği için Arap âlimlerinin fonetik çalışmalarını, sesbilimin alt bölümlerini de göz önünde bulundurarak kesin çizgilerle birbirinden ayırmak ve

⁵ el-Hûlî, **a.g.e.**, s. 101; Aksan, **a.g.e.**, C. II, s. 61.

⁶ el-Hûlî, **a.g.e.**, s. 23; Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 27; Karaağaç, **a.g.e.**, s. 660; İmer, **Dilbilim Sözlüğü**, s. 228.

⁷ el-Hûlî, **a.g.e.**, s. 26; Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 27; İmer, **a.g.e.**, s. 97.

⁸ el-Hûlî, **a.g.e.**, s. 3; Karaağaç, **a.g.e.**, s. 660; Aksan, **a.g.e.**, C. I, s. 27; İmer, **a.g.e.**, s. 20.

⁹ el-Hûlî, **a.g.e.**, s. 215; İmer, **a.g.e.**, s. 129.

¹⁰ el-Hûlî, **a.g.e.**, s. 90; İmer, **a.g.e.**, s. 83-84.

¹¹ İbrahim Enîs, **el-Esvâtu'l-lugaviyye**, Kahire, Nahdatu Mısr, t.y., s. 4.

sınıflandırmak mümkün değildir. Muammer Sarıkaya “Araplarda Fonetik İlminin Doğuşu” adlı makalesinde; el-Halfîl ve Sîbeveyhi’nin genel sesbilimin, el-Kindî’nin fonolojinin, İbn Sînâ’nın fizyolojik, akustik ve deneysel fonetiğin, İbn Cinnî’nin ise söyleyiş ve dinleyiş fonetiğin kurucusu ve önde gelen temsilcileri olduğunu tespit etmiştir.¹²

Ganim Kadduri Araplarda sesbilim çalışmalarının iki aşamada gerçekleştiğini söylemiştir. İlk aşama eski dönemde Arap dili ve tecvid âlimlerinin eliyle, ikinci aşama ise ilk olarak Batıda oryantalistler ve daha sonra ise Batı Üniversitelerinde eğitim gören Arap araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarla gerçekleşmiştir.¹³

Batı’da modern sesbilim araştırmalarının başlamasından sonra Araplarda XIX. asrın sonlarına kadar uzun bir duraklama devresine giren sesbilim çalışmaları Arap diliyle ilgilenen müsteşrikler tarafından yeniden diriltirilmiştir. Eski ve yeni Arap lehçelerine ait ‘*Arabiya, Recherches sur l’histoire de la langue et du style arabe* adlı araştırmasıyla Johann Fuck, *Durûs fî ilmi esvâti’l-lugati’l-‘Arabiyye* adlı eseriyle J. Contineau, *et-Tetavvuru’n-nahvî li’l-lugati’l-‘Arabiyye* adlı eseriyle G. Bergsträsser ve ‘*İlmu esvâti’l-lugati’l-‘Arabiyye* adlı eseriyle W. H. T. Gairdner bu dirilişin öncüleridir.¹⁴

XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa’daki fonetik araştırmalarını inceleyen ve bir kısmını Arapçaya çeviren Arap dilciler ise fonetik alanında Avrupa’da kaydedilen ilerlemeleri Arap diline uyarlamışlardır. Arap dünyasında modern sesbilim ile ilgili yazılan kitapların bir kısmı Batı kaynaklarının birebir tercümesi şeklinde kaleme alınmış bazıları ise eski ve modern kaynakların birleştirilmesi şeklinde yazılmıştır.¹⁵

¹² Sarıkaya, **a.g.m.**, s. 130-131.

¹³ Hamed, **a.g.e.**, s. 13.

¹⁴ Sarıkaya, **a.g.m.**, s. 130.

¹⁵ Hamed, **a.g.e.**, s. 11-12.

3.1.1. Sesbilim Alanında Müstakil Olarak Yazılan Eserler

Biz bu bölümde müstakil olarak sesbilim alanında yazılan ve ulaşabildiğimiz son dönem çalışmalarının listesine yer verecek, ayrıca bu eserlerden önemli olanlar hakkında bilgiler sunacağız.

İbrahim Enîs'in¹⁶ 1947 yılında yayınlanan *el-Esvâtu'l-lugaviyye* adlı eseri tam anlamıyla modern dilbilim yöntemleriyle yazılan ses bilim alanında ilk Arapça kitaptır. Enîs eserini on bölüme ayırmış ve ses, sesin nasıl ortaya çıktığı, sesin algılanmasında işitmenin önemi, konuşma uzuvları, ötümlü-ötümsüz sesler, sesin şiddeti ve düşüklüğü, sessiz ve sesliler, seslilerin ölçüleri, Arap dilinde sesliler, sessizler, çıkış yerleri ve sıfatları, uzun sesler, heceler, vurgu (stress), tonlama (intonation), vurgu geçişi, benzeşme (assimilation), idgamın caiz olduğuna dair Kur'an örnekleri, seslerin tarihsel gelişimi, benzeşmezlik (dissimilation), çocuklarda sesin gelişimi, seslerin gelişimine etki eden faktörler ve ses alışkınlıklarının yabancı dil öğrenimine etkisi gibi konuları detaylı bir şekilde incelemiştir.¹⁷ Yine Enîs *Cuhud-u ulemâi'l-'Arab fi'd-dirâseti's-savtiyye* adlı makalesinde Arap âlimlerinin sesbilim alanındaki çalışmalarını kaleme almıştır.¹⁸

Sesbilim alanına yönelen modern Arap dilbilimcilerinden biri de bu alanda Londra Üniversitesinde 1953'te karşılaştırmalı dilbilim alanında yüksek lisans ve 1956'da dilbilim ve sesbilim alanlarında doktorasını tamamlayan Kemal Muhammed Ali Bişr'dir.¹⁹ Kemal Bişr 1999 yılında kaleme aldığı *'İlmu'l-asvât* adlı kitabını

¹⁶ İbrahim Enîs 1906 yılında Kahire'de doğmuştur. İlkokul ve lise eğitimini Mısır'da aldıktan sonra 1933 senesinde Londra'ya gitmiş ve 1939'da Arapça, Ermenice ve Süryanice alanında yüksek lisans yapmıştır. 1941 yılında ise Sami dillerinin karşılaştırılması alanında doktorasını tamamlamıştır. İngiltere'den döndükten sonra üniversitelerde öğretim üyeliği ve dekanlık gibi önemli görevler yapmıştır. 1958 yılında *Delâletu'l-elfâzi'l-lugaviyye* kitabıyla devlet teşvik ödülünü almıştır. 1948 yılında Arap dil kurumu tarafından uzman olarak seçilmiş, 1961 yılında ise kurulun üyeliğine kabul edilmiştir. 1978 yılında vefat etmiştir. Enîs hayatı boyunca pek çok kitap ve ilmi araştırma kaleme almıştır. Yazdığı makalelerin sayısı kırk biri bulunmaktadır. *el-Lehecâtu'l-'Arabiyye* adlı eserinde Arap lehçelerini, *Delâletu'l-elfâz* ve *Min esrâri'l-luga*'da ise anlambilim konularını ele almıştır. Bunlar dışında *Musîka's'ir*, *el-Luga beyne'l-kavmiyye ve'l-'âlemiyye* ve *Mustakbelu'l-lugati'l-'Arabiyyeti'l-muştereke* gibi eserleri bulunmaktadır. (Muhammed Haydar Ramazan Yusuf, **Tetimmetu'l-a'lâm li'z-Zirikî**, C. I, 2. bs., Beyrut, Dâru İbn Hazm, 2002, s. 11-12.)

¹⁷ İbrâhîm Enîs, **el-Esvâtu'l-lugaviyye**, Kahire, Nahdatu Mısır, 1947.

¹⁸ İbrâhîm Enîs, "Cuhûd 'ulemâi'l-'Arab fi'd-dirâseti's-savtiyye", **Mecelle mecma'ul'l-lugati'l-'Arabiyye**, 1963, s. 41-49.

¹⁹ Kemal Muhammed Ali Bişr 1921 yılında Mısır'da doğmuştur. Çok kısa sürede küçük yaşta Kur'an'ı ezberlemiştir. İlkokul, ortaokul ve lise eğitimini Mısır'da almıştır. 1946 yılında Kahire

sesbilimin bölümleri, fonetik ve fonoloji arasındaki fark, dil seslerinin oluşumu ve dil seslerinin (sesliler, sessizler v.s.) tasnifi olmak üzere dört bölüme ayırmıştır. Bısr eserini Batılı ve klasik kaynaklardan faydalanarak kaleme almıştır.²⁰

Abdurrahman Eyyûb²¹ 1963 yılında yayınlanan *Esvâtu'l-luga*²² adlı eserinin önsözünde eserini yazarken büyük ölçüde Roe-Merill S. Heffener'in Amerika'da 1952 yılında yayınlanan *General Phonetics*²³ adlı esseri, Martin Joo'nun *Acoustic Phonetics*²⁴, Ernst Pulgram'ın *Introduction to the Spectography of Speech*²⁵ ve Henry Allan Gleason *An Introduction to Descriptive Linguistics*²⁶ adlı eserlerinden faydalanarak yazdığını belirtmiştir.

Ahmed Muhtâr Ömer'in²⁷ 1976 yılında Kahire'de yayınlanan *Dirâsetu's-savti'l-lugavi*²⁸ adlı eseri ise bu alanda yazılan önemli eserlerdendir. Ömer eserinde daha çok Batılı dilbilimcilerin görüşlerine yer vermiştir.

Üniversitesi Arap Dili ve İslamî Çalışmalar bölümünden mezun olan Bısr 1948'de eğitim ve psikoloji alanında Yüksek Öğretmen Enstitüsünden diploma almıştır. Daha sonra dilbilim alanında uzmanlaşmak için 1949'da İngiltere'ye gitmiştir. Londra Üniversitesinde 1953 yılında karşılaştırmalı dilbilim alanında yüksek lisans, 1956 yılında ise dilbilim ve sesbilim alanlarında doktorasını yapmıştır. Hayatı boyunca pek çok üniversitede farklı görevlerde bulunmuştur. 1985 yılında Kahire Arap dili kuruluna üye olarak seçilmiştir. Daha sonra Dımaşk Arap dili kuruluna üye olarak seçilen Bısr Arap Dil İlimleri Birliği genel sekreteri olmuştur. 1991 yılında devlet onur ödülü almıştır. 2015 yılında vefat eden Kemal Bısr Arap Üniversitelerinde modern dilbilimi yayan ilk nesildendir. Modern dilbilim alanında araştırma yapan herkesin müracaat edeceği pek çok eser ve makale kaleme alan Bısr'ın öne çıkan kitapları şunlardır: *Kadâyâ lugaviyye* (1962), *Devru'l-keleme fi'l-luga* (1962), *İlmu'l-lugati'l-âm-el-esvâtu'l-Arabiyye* (1969), *Dirâsât fi 'ilmi'l-luga* (1996), *İlmu'l-esvât* (1999), *İlmu'l-lugati'l-ictimâ'i* (1992), *Fennu'l-kelem* (2003). (Bedr Send es-Semiyhîyn, "Cûhûd Kemal Bısr fi'd-dersi'l-lugaviyyi'l-hadîs", **Mutah Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi**, Ürdün, 2012, s. 3-7.)

²⁰ Kemal Bısr, **İlmu'l-asvât**, Kahire, Dâr-u Garîb, 2000.

²¹ Yüksek lisans ve doktorasını Londra Üniversitesinde dil çalışmaları bölümünde yapmıştır. Kuveyt Üniversitesinde dilbilim ve sesbilim hocalığı yapmıştır.

²² Abdurrahman Eyyûb, **Asvâtu'l-luga**, 2. bs., y.y., Matbaatu'l-Keylanî, 1968.

²³ Merill S. Heffener, **General Phonetic**, Madison, University of Wisconsin Press, 1952.

²⁴ Martin Joo, **Acoustic Phonetics**, y.y., Linguistic Society of America, 1948.

²⁵ Ernst Pulgram, **Introduction to the Spectography of Speech**, y.y., Mouton, 1959.

²⁶ Henry Allan Gleason, **An introduction to Descriptive Linguistics**, New York, Henry Hold and Company, 1955.

²⁷ Ahmed Muhtâr Ömer 1933 yılında Kahire'de doğmuştur. Babası da önemli bir dil âlimi olan Ahmed Muhtâr babasının da yönlendirmesiyle küçük yaştan itibaren dil üzerine yoğunlaşmıştır. Yüksek lisans ve doktorasını dilbilimi alanında yapmıştır. Doktora eğitimini İngiltere Cambridge Üniversitesinde tamamlamıştır. 2003 yılında vefat etmiştir. *Medhal ilâ 'ilmi'l-luga* (1968), *Uses 'ilmi'l-luga* (1973), *Dirâsetu's-savti'l-lugavi* (1976), *İlmu'd-delâle* (1988), *Mu'cemu'l-kirâ'âti'l-Kur'âniyye* (1997) *el-Mu'cemu'l-Arabiyyu'l-esasî* (1989) gibi dilbilimle ilgili pek çok eseri bulunmaktadır. Ayrıca yine dilbilimle ilgili sempozyumlarda sunduğu bildiriler önem taşımaktadır. (Sâlim Halîl el-Aktaş, "Menhecîyyetu'd-doktor Ahmed Muhtâr Ömer fi tashîhi lugati'l-i'lâmîyyîn

Sa'd Abdulazîz Maslûh'un²⁹ *Dirâsetu's-sem'i ve'l-keâm* adlı kitabı da fizyolojik sesbilim alanında yazılmış bir eserdir. 1980 yılında Kahire'de yayınlanmıştır.³⁰

Halîl İbrahim el-'Atiyye³¹ 1983 yılında kaleme aldığı *Fi'l-bahsi's-savtî 'inde'l-'Arab* adlı eserinin girişinde Arap dili geleneğinde sesbilimle ilgili köklü çalışmalar yapıldığını belirtmiş³² ve kitabında sesbilim konularını Arap dilcilerin görüşleriyle modern dönem sesbilimcilerin görüşlerini karşılaştırarak işlemiştir.

'Abdulgaffar Hâmid Hilâl³³ 1987 yılında yayınladığı *Asvâtu'l-lugati'l-'Arabiyye*³⁴ adlı eserinde sessin tanımı, özellikleri ve Arap âlimlerinin sesbilim çalışmaları üzerindeki etkilerini ele almış seslerin mahreçlerini ve özelliklerini açıklamış ve ses çalışmalarında tecvid ilminin etkisi üzerinde durmuştur.

Muhammed Ali el-Hûlî³⁵ *el-Asvâtu'l-lugaviyye*³⁶ (1987) ve *Mu'cem 'ilmi'l-asvât*³⁷ (1982) olmak üzere sesbilimle alakalı iki eseri bulunmaktadır.

ve'l-musakkafîn", *Dirâsâtu'l-ulûmi'l-insâniyye ve'l-ictimâ'iyye*, C. XLIII, S. 3, 2016, s. 1535-1536.)

²⁸ Ahmed Muhtâr Ömer, *Dirâsetu's-savtî'l-lugavî*, Kahire, 'Âlemu'l-kutub, 1997.

²⁹ Sa'd Abdulazîz Maslûh 1943 yılında Mısır'da doğmuştur. Öğrenimini Kahire'de tamamlamıştır. Doktorası Arap şiirinde kafiyenin akustik temelleri üzerinedir. Pek çok ülkede ve üniversitede önemli görevlerde bulunmuştur. Kuveyt Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümünde Dilbilim hocası olarak görev yapmaktadır. Dilbilim özellikle de deneysel sesbilim alanında uzmandır. Bu alanda birçok kitabı bulunmaktadır. (çevrimiçi) <http://saadmaslouh.com/>, 17.08.2017.

³⁰ Sa'd Abdulazîz Maslûh, *Dirâsetu's-sem'i ve'l-keâm*, Kahire, 'Âlemu'l-kutub, 2005.

³¹ Halîl İbrahim el-'Atiyye 1936 yılında Bağdat'ın güneyinde el-Kût şehrinde doğdu. Üniversite eğitimini de Bağdat'ta tamamladıktan sonra Kahire'ye gitti. 'Aynu's-şems Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde yüksek lisans yaptı. Daha sonra Irak'a döndü ve Basra Üniversitesinde öğretim üyeliği yaptı. 1998 senesinde Bağdat'ta vefat etti. Pek çok şairin divanını tahkik eden ve neşreden yazarın genellikle şiirle ilgili eserleri bulunmaktadır. (çevrimiçi) <http://khalilalattiyia.blogspot.com.tr/>, 17.08.2017.

³² Halîl İbrahim el-'Atiyye, *Fi'l-bahsi's-savtî 'inde'l-'Arab*, Bağdad, Dâru'l-Câhîz, 1983, s. 3-5.

³³ 'Abdulgaffar Hâmid Hilâl 1936 yılında Mısır'da doğmuştur. Ezher Üniversitesi Arap Dili Fakültesi dil usulü alanında doktora yapmıştır. Başta Ezher üniversitesi olmak üzere başka birçok üniversitede farklı görevde bulunmuştur. *Lugatu'l-Kur'an ve'l-hadîs*, *Tecvîdu'l-Kur'âni'l-Kerim min manzûri 'ilmi'l-asvâti'l-hadis*, *el-İştikaku'l-menhecî 'inde'l-lugaviyyîn*, *İlmu'l-luga beyne'l-kadîm ve'l-hadîs*, *es-Savtiyyâtü'l-lugaviyye* ve *el-Lehecâtu'l-'Arabiyye neş'eten ve tatavvuren* gibi dilbilimle ilgili pekçok eseri bulunmaktadır. (çevrimiçi) <http://www.m-a-arabia.com/vb/showthread.php?p=20512>, 20.05.2018.

³⁴ 'Abdulgaffar Hâmid Hilâl, *Asvâtu'l-lugati'l-'Arabiyye*, 2.bs., Kahire, Muessesetu'l-İhrâm, 1988.

³⁵ Muhammed Ali el-Hûlî 1938 yılında Mısır'ın Minufiyye şehrinde doğmuştur. Kahire Üniversitesinde İngiliz Edebiyatı bölümünden mezun olmuştur. *Dirâsât lugaviyye*, *Mu'cemu Lugati't-tatbikî* ve *el-Hayat mea lugateyn: es-Sunâ'iyye el-lugaviyye* gibi Arapça ve İngilizce pek çok kitabı bulunmaktadır. (çevrimiçi) <http://raffy.ws/author/4352/%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF->

Bessam Bereke³⁸ 1990 yılında yayınlanan *'İlmu'l-asvâti'l-'âm- Asvâtu'l-lugati'l-'Arabiyye* adlı kitabında öncelikle dil çalışmalarının tarihi gelişimini kaleme almış; sonra akustik, söyleyiş ve fizyolojik sesbilimi ele almış daha sonra ise Arapçanın sesleriyle ilgili bilgilere yer vermiştir.³⁹

'İsâm Nureddîn el-'Abbâsî⁴⁰ 1992 yılında yayınladığı *'İlmu'l-asvati'l-lugaviyye* adlı eserinde kısaca sesbilim konusunda çalışma yapan Arap dilbilimcilerinden bahsetmiş ve modern dilbilimcilerin Arap sesbilim metodundan çok fazla dışarı çıkamadıklarını belirtmiştir.⁴¹ Eserini Batı ve klasik kaynaklara dayanarak yazan Nureddin kitabında fonetik, seslerin tasnifi ve fonoloji konularını işlemiştir. Eser daha çok ders kitabı formatındadır, yazar her bölümün sonunda öğrenciden cevaplamasını istediği sorulara yer verilmiştir.

Menaf Mehdî Muhammed⁴² 1993 yılında yayınladığı *'İlmu'l-asvâti'l-lugaviyye*⁴³ adlı eserinde sesbilim konularını klasik ve modern dönemde yapılan sesbilim çalışmalarından faydalanarak ele almış, Arapça sesler üzerinde yoğunlaşmıştır.

%D8%B9%D9%84%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%AE%D9%88%D9%84%D9%8A,
26.08.2017.

³⁶ Muhammed Ali el-Hûlî, *el-Asvâtu'l-lugaviyye*, Amman, Dâru'l-Felâh, 1990.

³⁷ Muhammed Ali el-Hûlî, *Mu'cem 'ilmi'l-asvât*, Riyad, Metâbiu Ferazdak et-Ticariyye, 1986.

³⁸ Dil bilimleri alanında doktora yapan Bereke Lübnan Üniversitesinde dilbilim hocasıdır. Arap tercümanlar birliği genel sekteridir. Arapça ve Fransızca pek çok kitap tercüme etmiştir. Fransızca-Arapça *Kâmûs Larus el-Muhît* sözlüğünü tercüme etmiştir.

³⁹ Bessam Bereke, *'İlmu'l-asvâti'l-'âm- Asvâtu'l-lugati'l-'Arabiyye*, 1. bs., Lübnan, Merkezi'l-İnmâi'l-Kavmî, 1990.

⁴⁰ Ebî Ca'fer lakabıyla tanınan gazeteci, edebiyatçı ve şair 'İsâm Nureddin el-'Abbâsî 1924 yılında Beyrut'ta doğmuştur. Eğitimini Hayfa'da tamamlayan 'İsâm Nureddin genç yaşta edebiyat hayatına başlamış ve pek çok dergide yazarlık yapmıştır. 1989 senesinde vefat etmiştir. Yazar Lübnan Üniversitesinde dil bilimleri bölümünde öğretim üyeliği yapmış, edebiyat ve dil alanında pek birçok makale ve araştırma kaleme almıştır. Ayrıca şiir divanı bulunmaktadır. (Muhammed Haydar Ramazan Yusuf, *a.g.e.*, C. II, s. 50-51.)

⁴¹ Nureddîn, *a.g.e.*, s. 4.

⁴² 1948 yılında Irakta doğmuştur. Dilbilimi özellikle de sesbilim, sözlükbilim ve semantik alanlarında uzmandır. Üniversite eğitimini Bağdat'ta Arapça ve Kur'an İlimleri bölümünde yapmıştır. Kahire el-Ezher Üniversitesi Arap dili Fakültesi Dil Usulü alanında yüksek lisans ve doktora yapmıştır. *Mebâhis lugaviyye min hayati'l-lugati'l-'Arabiyye* (1992) ve *el-Mu'cemu'l-mevsu' li'l-mu'rab ve'd-dahîl* eserlerinden bazılarıdır. (çevrimiçi) <http://edu-women.uokufa.edu.iq/t/monaf.m/ar/>, 24.08.2017.

⁴³ Menâf Mehdî Muhammed, *'İlmu'l-asvâti'l-lugaviyye*, y.y., Alemu'l-kutub, 1998.

Muhammed Cevâd en-Nurî⁴⁴ 1996 yılında kaleme aldığı *‘İlmu’l-asvâti’l-‘Arabiyye* adlı eserinin önsözünde son dönemde çok hassas cihazların yapılmasıyla ses bilim alanında büyük gelişmeler yaşandığını belirtmiştir. Muhammed Cevâd en-Nurî kitabında sesbilimin tarifi, ses cihazı ve ses üretimindeki rolü, fonetik ve fonoloji, fonem gibi modern sesbilim konularını Arapçaya uyarlayarak ele almıştır.⁴⁵ Nurî'nin akustik sesbilim⁴⁶ ve seslerinin tarihi gelişimi⁴⁷ gibi sesbilim alanında pek çok çalışması bulunmaktadır.

‘Abdulkadir Abdulcelîl⁴⁸ 1998 yılında yayınladığı *el-Asvatu’l-lugaviyye* kitabında klasik ve modern sesbilimi birlikte ele almış; söyleyiş sesbilimi, fizyolojik sesbilim, işitsel sesbilim, deneysel sesbilim, Arapça sesler ve özellikleri gibi konuları ele almaktadır.⁴⁹ Yazarın ayrıca *el-Mu‘cemu’l-mufassal fî ‘ilmi’l-asvât* isimli Arapça-İngilizce, İngilizce-Arapça sesbilim sözlüğü bulunmaktadır.⁵⁰

Hâzim Ali Kemaleddin 1999 yılında kaleme aldığı *Dirâse fî ‘ilmi’l-asvât*⁵¹ adlı eserini üç bölüme ayırmış; ilk bölümde dil seslerinin oluşumu, ses cihazı, Arapçada sessiz harfler ve morfem gibi konulara değinmiştir. İkinci bölümde ibdâl, kalb ve idgam gibi ses olgularını, üçüncü bölümde ise sesbilimin bölümleri, dilbilim çalışmasında sesbilimin önemi gibi konu konuları ele almıştır.

⁴⁴ Muhammed Cevâd en-Nurî 1943 yılında Nablus'ta doğmuştur. Lisans eğitimini Kahire Üniversitesinde Arap dili ve İslami ilimler alanında tamamlayan Nurî aynı üniversitede dilbilim ve Sami ve Doğu dilleri alanında yüksek lisans yapmıştır. Kahire ‘Aynu’ş-şems Üniversitesinde ise dilbilimleri alanında doktorasını tamamlamıştır. Dilbilim alanında birçok çalışması olan Nurî'nin *‘İlmu’l-asvâti’l-‘Arabiyye, Fusûl fî ‘ilmi’l-asvât, et-Tefkîru’s-savî ‘inde Sibeveyh ve el-masâdiru’l-lugaviyye ‘inde’l-Arab ve Dirâsât savtiyye ve savtiyye sarfiyye fî’l-lugati’l-‘Arabiyye* gibi eserleri bulunmaktadır. (çevrimiçi) <https://humanities.najah.edu/ar/node/839>, 24.08.2017.

⁴⁵ Muhammed Cevâd en-Nurî, **‘İlmu’l-Asvâti’l-‘Arabiyye**, Amman, Câmîatu’l-Kudsi’l-meftuha, 2007.

⁴⁶ en-Nurî, “‘İlmu’l-asvâti’l-akustîkî”, **Mecelle camiâti’n-necâh li’l-ebhâs**, S. 4, 1989, s. 157-210.

⁴⁷ en-Nurî, “Fi’l-tatavvuri’s-savî”, **Mecelle camiâti’n-necâh li’l-ebhâs**, S. 5, 1990, s. 113-150.

⁴⁸ Abdulkadir Abdulcelîl 1978 yılında İngiltere’deki Glasgow Üniversitesinde felsefe alanında doktorasını tamamlamıştır. Arap dilbilim alanında özellikle de görevsel sesbilim alanında uzmandır. Irak ve Uluslararası Tercümanlar Birliğine üyedir. 1978 yılından bu yana Irak ve başka Arap Üniversitelerinde hocalık yapmaktadır. On birden fazla akademik çalışma neşretmiş, modern dilbilim alanında ise dokuz kitabı yayınlanmıştır. (Abdulkâdir Abdulcelîl, **‘İlmu’s-sarfi’s-savî**, Ürdün, Dâru Ezmine, 1998, s. 9.)

⁴⁹ Abdulkâdir Abdulcelîl, **el-Asvâtu’l-lugaviyye**, 2. bs., Ürdün, Dâru Sefa, 2014.

⁵⁰ Abdulkâdir Abdulcelîl, **‘İlmu’s-sarfi’s-savî**, s. 9.

⁵¹ Hâzim Ali Kemaleddîn, **Dirâse fî ‘ilmi’l-asvât**, Kahire, Mektebetu’l-âdab, 1999.

Tecvid alanında uzman olan Ganim Kaddurî Hamed Sâlih⁵² 2004 yılında yayınlanan *el-Medhal ilâ 'ilmi asvâti'l-'Arabiyye* adlı kitabında modern dönem sesbilim çalışmalarıyla klasik dönem Arap sesbilim çalışmaları arasında büyük benzerlikler olduğunu söylemiştir. Yine Kaddurî modern dönemde Arapça yazılan sesbilim kitaplarının çoğunun batı dillerinden çeviri olduğunu ve sesbilim alanında çok derin bilgilere yer verilmesine rağmen klasik Arap sesbilim çalışmalarından yeterince faydalanılmadığını belirtmiş ve son dönemde yapılan çalışmaları eleştirmiştir.⁵³ Hamed kitabında sesbilimin tarihi arka planı, kaynakları, sesbilimin alt dalları, dil seslerinin üretilişi ve tasnifi, seslerin çıkış yerleri ve özellikleri gibi konuları modern ve klasik dönemi karşılaştırarak ele almıştır.

Davud 'Atıyye 'Abduh⁵⁴ 2010 yılında yayınlanan *Dirâsat fî 'ilmi asvâti'l-'Arabiyye* adlı iki ciltlik eserinde ses çalışmalarının öne çıkan özellikleri, ses kurallarının uygulanmasında düzen, sözlük kullanımında ses kurallarının rolü, tecvid kitaplarında sakin nünün hükümleri, ismi mevsul 'huve'nin ismi mi yoksa ism-i ta'rif mi ve harekenin manayla olan ilişkisi gibi konulara açıklık getirmiştir.⁵⁵

Bunların dışında Batı dillerinden Arapça'ya tercüme edilmiş eserler de bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

⁵² Ganim Kaddurî Hamed Sâlih 1950 senesinde Tikrit'te (Irak) doğmuştur. 1970 senesinde Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili İlimleri bölümünde mezun olan Hamed 1976 senesinde de Kahire Üniversitesi dilbilim bölümünde yüksek lisansını yapmıştır. 1985 yılında ise Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde "ed-Dirâsâtu's-savtiyye 'inde 'ulemâi't-tecvîd" teziyle doktorasını tamamlamıştır. Kemâl Muhammed Bişr, Abdu's-Sabur Şahîn ve Muhammed Sâlim el-Curh gibi sesbilim konusunda çalışmaları olan hocalardan ders almıştır. Birçok üniversitede ders veren Hamed; *Muhâdarât fî 'ulûmi'-Kur'an, Dirâsâtu's-savtiyye 'inde 'ulemâi't-tecvîd* ve *'ilmu't-tecvîd, Ehemmiye 'ilmi't-esvâti'l-lugaviyye fî dirâse 'ilmi'-tecvîd* gibi pek çok eser kaleme almıştır.(çevrimiçi)<http://www.drghanim.com/%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D8%B1%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B0%D8%A7%D8%AA%D9%8A%D8%A9/>, 15.08.2017.

⁵³ Hamed, **a.g.e.**, s. 5.

⁵⁴ Davud 'Atıyye 'Abduh 1929 senesinde Kudüs'te doğmuştur. Üniversiteyi Beyrut Amerikan Üniversitesinde Arap Dili ve Edebiyatı bölümünde okumuş, yüksek lisans ve doktorasını ise dilbilim alanında Amerika Urbanadaki Illinois Üniversitesinde yapmıştır. Dilbilim alanında yazdığı en önemli eseri *Dirâsât fî 'ilmi asvâti'l-'Arabiyye*'dir. Bundan başka *Ebhâs fî'l-kelime ve'l-cumle, Fi'l-luga ve'l-hâsub, Fî 'ilmi'l-lugati'n-nefsî ve Fi'ktisâbi'l-lugati 'inde'l-etfâl* gibi kitaplar bulunmaktadır. (çevrimiçi) <http://www.uasma.net/profiles.aspx?pg=36&pi=325&wi=43&ai=229&md=articaldetail> 24.08.2017.

⁵⁵ Davud 'Atıyye 'Abduh, **Dirâse fî 'ilmi asvâti'l-'Arabiyye**, 2 c., Dâru Cerir, 2010.

Sâlih el-Karmadî Fransız oryantalist dilbilimci Jean Cantineau'nun *Cours de phonétique arabe*⁵⁶ adlı kitabını *Durûs fî ilmi'l-esvâti'l-'Arabiyye*⁵⁷ adıyla Fransızcadan Arapçaya tercüme etmiştir.

'Abdussabur Şahîn Bertil Melmberg'in *La Phonétique*⁵⁸ adlı eserini *'İlmu'l-esvat*⁵⁹ adıyla Arapçaya çevirmiştir.

Alman oryantalist Arthur Schaade'nin 1931 senesinde verdiği konferans *'İlmu'l-esvât 'inde Sîbeveyh ve 'indenâ* adıyla Mısır Üniversitesi Dergisinde yayınlanmıştır.⁶⁰

Fizyolojik sesbilim alanında Sa'd Abdulaziz Maslûh Amerikalı dilbilimci Ernest Pulgram'ın Maslûh *Introduction To The Spectrography Of Speech*⁶¹ adlı kitabını *Medhal ilâ't-tasvîri't-tiyfî li'l-keîâm*⁶² adıyla Arapçaya tercüme etmiş ve 1977 yılında yayınlamıştır.

Bessam Bereke Roze el-Kelş ve deneysel sesbilimin öncüsü Jacqueline Vaisiere'in *La phonétique*⁶³ adlı eserini *es-Savtiyyât*⁶⁴ adıyla Fransızca'dan Türkçeye çevirmiştir.

Ahmed Muhtâr Ömer'in *Usus 'ilmi'l-luga* adlı kitabı Mario Pei'in *Invitation to Linguistics* adlı eserinin tercümesidir.⁶⁵ Kitabın 45-52 sayfaları arasında sesbilim ile ilgili özet bilgilere yer verilmiştir.

⁵⁶ Jean Cantineau, *Cours de phonétique arabe*, Paris, C. Klincksieck, 1960.

⁵⁷ Sâlih el-Karmadî, *Durûs fî 'ilmi'l-asvâti'l-'Arabiyye*, Tunus, el-Cami'atu't-Tunusiyye, 1966.

⁵⁸ Bertil Melmberg, *La Phonétique*, Presses Universitaires de France, 1970.

⁵⁹ Bertil Melmberg, *'İlmu'l-asvât*, çev. Abdussabur Şahîn, Kahire, Mektebetu'ş-Şebâb, 1984.

⁶⁰ Sabîh Hamûd et-Temîmî, "'İlmu'l-asvât 'inde Sîbeveyh ve 'indenâ li'l-musteşriki'l-Almanî Arthur Schaade", *Mecelle âdâbu'r-râfidîn*, Musul, S. 58, 2010.

⁶¹ Ernst Pulgram, *Introduction To The Spectrography Of Speech*, y.y., Mouton, 1959.

⁶² Sa'd Abdulaziz Maslûh, *Medhal ilâ't-tasvîri't-tiyfî li'l-keîâm*, Kahire, 'Âlemu'l-Kutub, 2001.

⁶³ Jacqueline Vaisier, *La phonétique*, Fransa, Puf, 1954.

⁶⁴ Jacqueline Vaisier, *es-Savtiyyât*, çev. Bessam Bereke, Roze el-Kelş, 1. bs., y.y., Merkez-u Dirâsâti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, 2013.

⁶⁵ Mario Pei, *Usus 'ilmi'l-luga*, çev. Ahmed Muhtâr Ömer, 8. bs., Kahire, 'Âlemu'l-Kutub, 1998.

3.1.2. Sesbilimle İlgili Bilgilere Yer Veren Genel Dilbilim Kitapları

Alman oryantalist Gotthelf Bergsträsser'in 1929 yılında Eski Mısır Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde verdiği konferans dizisini içeren *et-Tatavvuru'n-nahvî* adlı kitabın birinci bölümünde sesbilimle ilgili bilgilere yer verilmiştir.⁶⁶

Temmmâm Hassân⁶⁷ *Menâhîcu'l-bahsi fi'l-luga* adlı kitabının "Menhecu'l-asvât" ve "Menhecu't-teşkili's-savtî" bölümlerinde sesbilimle ilgili araştırma yöntemlerinin neler olması gerektiğini açıklamıştır.⁶⁸ Yine Modern Arap dilbilimi bakımından oldukça öneme sahip *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ* adlı eserinin "el-Asvât" ve "en-Nizamu's-savtî" bölümlerinde sesbilimle ilgili bilgilere yer vermiş özellikle de Sîbeveyhi'in sesle ilgili görüşlerinin modern sesbilimin görüşleriyle büyük benzerlik gösterdiğini ispat etmiştir.⁶⁹

Ahmet Muhtâr Ömer'in *el-Bahsu'l-lugavî 'inde'l-'Arab* adlı kitabının ikinci bölümünde "el-Asvât" başlığı altında Araplarda sesbilimin tarihi, klasik dönem dil âlimlerinin sesler hakkındaki görüşleri ve Arapçadaki seslerin özelliklerini ele almıştır.⁷⁰

Muhammed el-Mubarek⁷¹ *Fıkhü'l-luga* adlı eserinin "el-Esvâtu'l-lugaviyye" bölümünde sesbilimle ilgili eski Arap dilcilerinin görüşlerine yer vermiştir.⁷²

⁶⁶ Bergsträsser, **a.g.e.**, s. 11-75.

⁶⁷ Temmmâm Hassân 1918 yılında Mısır'da doğmuştur. Küçük yaşta hafızlık yapan Temmmâm Hassân ilkokul lise ve lisans eğitimini Mısır'da almıştır. Yüksek lisansını ve doktorasını Londra'da dilbilim alanında yapmıştır. Kahire, Sudan Hartum ve Ümmü'l-Kura Üniversitelerinde önemli görevlerde bulunmuş ve bu üniversitelerde dil çalışmalarıyla ilgili bölümler kurmuştur. *Menâhîcu'l-bahsi fi'l-luga*, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, *el-Usûl*, *et-Temhîd li'ktisâbi'l-lugati'l-'Arabiyye li gayri'n-nâtikîn bihâ* ve *Makâlât fi'l-lugati ve'l-edebî* gibi dille ilgili pek çok eser kaleme almıştır. 2011 yılında vefat etmiştir. (çevrimiçi) <http://shamela.ws/index.php/author/1402>, 20.08.2017)

⁶⁸ Temmmâm Hassân, **Menâhîcu'l-bahsi fi'l-luga**, Kahire, Mektebetu'l-Angelo el-Mısriyye, 1990, s. 59-170.

⁶⁹ Temmmâm Hassân, **el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ**, y.y., Dâru's-Sekâfe, 1994, s. 45-80.

⁷⁰ Ahmet Muhtâr Ömer, **el-Bahsu'l-lugavî**, s. 93-122.

⁷¹ Muhammed el-Mubarek 1912 senesinde Dımaşk'ta doğdu. Babası büyük dilci 'Abdulkadir Mübarek'tir. Ailesi 1845 yılında Fransa'nın Cezayir'i işgal etmesi sonucu Dımaşk'a hicret etmiştir. Dımaşk Üniversitesinde hukuk ve edebiyat okumuştur. Ayrıca Paris'te Sorbonne Üniversitesinde edebiyat lisans düzeyinde edebiyat eğitimi almıştır. Burada Batı kültürünü yakından mütalaa etme fırsatı bulmuş ve pek çok Batılı düşünürü tanımıştır. Suriye'ye döndükten sonra birçok okulda öğretmenlik yapmıştır. 1982 yılında vefat etmiştir. Ayrıca siyasi faaliyetlerde de bulunmuş, milletvekilliği ve bakanlık yapmıştır. Dil ve edebiyat, İslami düşünce ve sosyoloji alanında birçok eser ve makale kaleme almıştır. *Fıkhü'l-luga ve hasâisu'l-'Arabiyye*, *'Abkariyyetu'l-lugati'l-'Arabiyye*,

Mahmûd es-Sa'rân⁷³ *İlmu'l-luga- Mukaddime li'l-kârii'l-'Arabî* adlı kitabının ikinci bölümünde sesbilim konusunu Batılı dilbilimcilerin görüşlerine dayanarak mukayeseli olarak açıklamaktadır.⁷⁴

Ramazan Abduttevvâb'ın⁷⁵ 1982 yılında yayınlanan *el-Medhal ilâ 'ilmu'l-luga ve menâhîcu'l-bahsi'l-lugavî* adlı kitabının ilk bölümünde “ed-Dirâsetu's-savtiyye” başlığı altında insan sesinin nasıl oluştuğu, sesli ve sessiz harfler, bazı seslerin özellikleri, fonem gibi konuları işlemiştir.⁷⁶ Ayrıca aynı bölümün başında klasik ve modern sesbilim çalışmalarının tarihi gelişimini ele almış ve modern dönemde sesbilim alanında Arap dünyasında yapılan çalışmaların literatürünü vermiştir.⁷⁷

Muhammed el-Antâkî'nin *Dirâsât fî fikhi'l-luga* adlı eserinin 121-226 sayfaları arasında ses bilimiyle ilgili bilgilere yer verilmiştir.⁷⁸

Fennu'l-kısas fî kitabi'l-buhâlî li'l-Câhız ve Dirâse edebiyye li-nusûs mine'l-Kur'an adlı kitapları dil ve edebiyatla ilgili yazdığı eserlerden birkaçıdır. (Muhammed Haydar Ramazan Yusuf, **a.g.e.**, C. II, s. 188-189.)

⁷² Muhammed el-Mubarek, **Fikhu'l-luga ve hasâisu'l-'Arabiyye**, Dımaşk, Dâru'l-Fikr, 1964, s. 43-68.

⁷³ Mahmûd es-Sa'rân 1922 yılında Mısır'da doğmuştur. 1943 yılında İskenderiye Üniversitesinden mezun olmuş, 1947 yılında ise aynı üniversitenin edebiyat fakültesi Arap dili ve edebiyatı bölümünde yüksek lisansını tamamlamıştır. 1951 yılında ise Londra Üniversitesinde “Dirâse nakdiyye li'l-mulâhazati's-savtiyye li'n-nuhâti'l-'Arab” başlıklı teziyle doktorasını yapmıştır. 1963 yılında İskenderiye'de vefat edinceye kadar İskenderiye Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde çalışmıştır. *İlmu'l-luga, Mukaddime li'l-kârii'l-'Arabî, el-Luga ve'l-muctema', Bahs ıstılahi'l-kitâbeti'l-'Arabiyye ve Bahs fî 'ilmi'l-asvât* olmak üzere basılmış ve basılmamış eserleri bulunmaktadır. (es-Sa'rân, **a.g.e.**, s. 2.)

⁷⁴ es-Sa'rân, **a.g.e.**, s. 216-241.

⁷⁵ Ramazan Abduttevvâb 1930 yılında Mısır'da doğmuştur. Lisans eğitimini Mısır'da tamamladıktan sonra Almanya'ya gitmiş. Burada dilbilim konusunda uzman hocalardan ders almıştır. Ayrıca Almanca, Süryanice, Farsça, Türkçe, Fransızca gibi pek çok dil öğrenmiştir. Yüksek lisans ve doktorasını Almanya'da Münih Üniversitesinde Sami dilleri alanında yapmıştır. *et-Tezkîr ve't-te'nîs fî'l-luga* (1976), *Lahnu'l-'âmme ve't-tatavvuri'l-lugavî* (1967), *el-Lugatu'l-'İbriyye- Kavâid ve nusûs ve mukarenât bi'l-lugati's-Sâmiyye* (1977), *Fusul fî fikhi'l-'Arabiyye* (1973), *Nusûs mine'l-lugati's-Sâmiyye* (1979), *et-Tatavvuru'l-lugavî* (1981) ve *el-Medhal ilâ 'ilmu'l-luga ve menâhîcu'l-bahsi'l-lugavî* (1982) gibi dille alakalı bir çok eseri bulunmaktadır. (çevrimiçi) <http://www.hamassa.com/2016/04/23/%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%84%D9%85-%D8%A7%D9%84%D9%84%D8%BA%D9%88%D9%8A-%D8%AF-%D8%B1%D9%85%D8%B6%D8%A7%D9%86-%D8%B9%D8%A8%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%88%D8%A7%D8%A8-%D8%A8%D9%82%D9%84%D9%85/,26/08/2017>.

⁷⁶ Abduttevvâb, **a.g.e.**, s. 13-108.

⁷⁷ Abduttevvâb, **a.g.e.**, s. 19-21.

⁷⁸ Muhammed el-Antâkî, **ed-Dirâsât fî fikhi'l-luga**, 4. bs., Beyrut, Dâru'ş-Şarki'l-'Arabî, t.y., s. 121-226.

Alî Abdulvâhid Vâfi⁷⁹ de *‘İlmi’l-luga*⁸⁰ adlı eserinde fonetik ve *Fıkhul-luga*’da⁸¹ ise lehçelerle ilgili konuları işlemiştir.

‘Abdulgaffar Hamid Hilâl’in *‘İlmi’l-luga beyne’l-kadîm ve’l-hadîs* adlı genel dilbilim kitabının 82-97 sayfaları arasında sesbilimin dalları ve Batıdaki dilbilim ekollerinin sesbilimle ilgili görüşlerine yer vermiştir.

Raymon Tahhân *el-Elsuniyyeti’l-‘Arabiyye*⁸² adlı kitabının 11-29 sayfaları arasında sesbilimle ilgili bilgilere yer vermiştir.

‘Abdussabur Şahîn⁸³ 1990 yılında yazdığı *Fî ‘ilmi’l-lugati’l-‘âm* adlı kitabının dilbilimin alt dallarından sesbilimi açıkladığı bölümünde sesbilimle ilgili Batılı dilbilimcilerin fonem hakkındaki görüşlerine yer vermiştir.⁸⁴

Mahmut Fehmi Hicazî’nin *Medhal ilâ ‘ilmi’l-luga* adlı eserinin üçüncü ve dördüncü bölümünde “Sesler” ve “Arap Geleneğinde Ses Terimleri” başlığı altında sesbilim konularını ele almıştır.⁸⁵

Subhî Sâlih⁸⁶ *Dirâsât fî fıkhi’l-luga* adlı eserinin altıncı bölümünde “el-Asvâtu’l-‘Arabiyye ve Seb’atu usulihâ” başlığı altında Arapçadaki sesler, seslerin

⁷⁹ Alî Abdulvâhid Vâfi 1901 yılında Sudan’da doğmuştur. Aslen Mısırlıdır. Arap sosyoloji ilminin önde gelenlerindedir. Babası öğretmen olan Vâfi hafızdır. Mısır’da Ezher’de okumuştur. Paris Sorbonne Üniversitesinde felsefe ve sosyoloji bölümünde lisans eğitimini almıştır. Aynı üniversitede sosyoloji alanında yüksek ve doktorasını yapmıştır. Ezher, Kahire ve Cezayir’deki Konstantiniyye Üniversitesi gibi farklı ülkelerde birçok üniversitede öğretim üyeliği ve dekanlık yapmıştır. 1992 senesinde vefat etmiştir. *‘İlmi’l-luga, Fıkhul-luga ve Neş’etu’l-luga ‘inde’l-insan ve’t-tıfl* gibi dille ilgili eserleri bulunmaktadır. (Muhammed Haydar Ramazan Yusuf, **a.g.e.**, C. II, s. 63-64)

⁸⁰ Vâfi, **a.g.e.**, s. 285-313.

⁸¹ Vâfi, **Fıkhul-luga**, Kahire, Nahdat-u Mısır, 2004.

⁸² Raymon Tahhân, **el-Elsuniyyeti’l-‘Arabiyye**, Beyrut, Dâru’l-Kitâbi’l-Lübnanî, 2002.

⁸³ ‘Abdussabur Şahîn 1928 yılında Mısır’da doğmuştur. Ezher Üniversitesinde Dâru’l-ulûm Fakültesinden mezun olmuştur. Kur’an’ı Kerimdeki şaz kıraatlar konusunda doktora yapmıştır. Kral Fahs Üniversitesinde hocalık da yapan Şahîn’in 62 tane eseri bulunmaktadır. 2010 yılında vefat etmiştir. *El-Kırâatu’l-Kur’aniyye fî dav’i ilmi’l-lugati’l-hadis* (1966), *Eseru’l-kıraat fî’l-asvât ve’n-nahvi’l-‘Arabî* (1987), *‘Arabiyyetu’l-Kur’an* (1997), *Fî ilmi’l-lugati’l-‘âm* (1990), *Fî’t-tatavvuri’l-lugavî* (1991), *el-‘Arabiyye lugati’l-ulûm ve’t-teknîye* (1982), *Dirâsât lugaviyye* (1976) ve *et-Tasrîfu’l-‘Arabî min hilâli ‘ilmi’l-asvâti’l-hadîs* (1977) adlı kitapları öne çıkan eserlerindedir. (çevrimiçi) http://www.ikhwanwiki.com/index.php?title=%D8%B9%D8%A8%D8%AF_%D8%A7%D9%84%D8%B5%D8%A8%D9%88%D8%B1_%D8%B4%D8%A7%D9%87%D9%8A%D9%86,27/08/2017.

⁸⁴ ‘Abdussabur Şahîn, **Fî ‘ilmi’l-lugati’l-‘âm**, 6. bs., Beyrut, Muessesetu’r-Risale, 1993 s. 105-139.

⁸⁵ Mahmut Fehmi Hicazî, **Medhal ilâ ‘ilmi’l-luga**, Kahire, Dâr Kubbâ, t.y., s. 29-89.

⁸⁶ Subhî Sâlih 1926 yılında Lübnan’ın Trablusşam şehrinde doğdu. İlköğrenimini orada tamaladı. Dini eğitimini almaya başladığı 1938 yılında hutbe okumaya başladı. Güçlü hitabeti dolayısıyla hutbeleri

özellikleri, tecvid âlimlerinin bu konudaki çabaları, seslerin kurallarının değişmezliği gibi konulara yer vermiştir.⁸⁷

3.2. MODERN DÖNEMDE ARAPLARDA MORFOLOJİ ÇALIŞMALARI

Yapısal dilbilim “morpheme” kavramını “dilde anlamlı en küçük birim” olarak tanımlamaktadırlar. Amerikan yapısal dilbilim okulundan Bloomfield biçimbirimleri bağımlı ve bağımsız olmak üzere ikiye ayırarak incelemiştir.⁸⁸ Böylece geleneksel dilbilimin, biçimbirimi yalnızca ekler olarak benimseyen görüşü değişmiştir.⁸⁹ Biçimbilimin inceleme konularından biri de, sözcüklerin oluşumu ve sözcük üretme yollarıdır.⁹⁰

Arap dünyasında sarf adına yapılan çalışmalar morfoloji alanına girmektedir. Arapçada bu ilmin karşılığı olarak sarf (الصرف), biçimbilim (علم الصيغة أو البنية) ve morfoloji (المورفولوجيا) kelimeleri kullanılmaktadır.⁹¹ Arap dünyasında son dönemde biçimbilim alanında Batı tarzında veya Batı ile klasik Arap morfolojisini karşılaştıran eserler kaleme alınmıştır.

3.2.1. Morfoloji Alanında Müstakil Olarak Yazılan Eserler

Tayyib Bekkuş⁹² ilk defa 1973 yılında yayınladığı *et-Tasrîfu'l-'Arabî min hilâli 'ilmi'l-asvâti'l-hadîs*⁹³ adlı eserinin ilk bölümünde Arapça fillerde vav ve ye harflerinin düşmesi, idgam, kalb ve vurgu gibi sesbilim ve sarfı ilgilendiren ortak

büyük ilgi gördü. 1947'de Ezher Üniversitesi Usulu'd-din Fakültesi'ni ve 1950'de Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ni bitirdi. 1949 yılında Ezher'de doktorasını ve 1950'de gittiği Paris'te Arap edebiyatı alanında lisansını tamamladı. 1954'te Sorbon Üniversitesi'nden doktora diploması aldı. İslami ilimler alanında pek çok eseri bulunan Sâlih 1986 yılında vefat etmiştir. (İbrahim Hatiboğlu, “Subhî Sâlih”, **DİA**, C. XXXVII, 2006, s. 452-453.)

⁸⁷ Subhî Sâlih, **Dirâsât fi fikhi'l-luga**, 16. bs., Beyrut, Dâru'l-'İlmi'l-Melayîn, 2004, s. 275- 292.

⁸⁸ Örneğin sütçü kelimesinde; süt bağımsız, -çü eki ise bağımlı biçimbirimdir.

⁸⁹ Aksan, **a.g.e.**, C. II, s. 108-109.

⁹⁰ Bayraktar, **a.g.e.**, s. 124.

⁹¹ el-Antâkî, **a.g.e.**, s. 15.

⁹² Tayyib el-Bekkuş 1944 yılında Tunus'ta doğmuştur. Dil ve Arap edebiyatı konusunda uzmandır. Paris Sorbonne Üniversitesinde dilbilim alanında doktora yapmıştır. Tunus Üniversitesinde dilbilim hocalığı yapmıştır. Bekkuş siyasetle de ilgilenmiş, Tunus'ta dışişleri bakanlığı yapmıştır. Dilbilimle ilgili pek çok kitabı bulunmaktadır. (çevrimiçi) <http://www.maghrebarabe.org/ar/biography.cfm>, 24/08/2017.

⁹³ Tayyib el-Bekkuş **et-Tasrîfu'l-'Arabî min hilâli 'ilmi'l-asvâti'l-hadîs**, 3. bs., Tunus, Matbaatu Cumhuriyyeti Tunus, 1992.

konulara yer vermiştir. İkinci bölümde ise Arapça fiil türlerini (aksâm-ı seb'a) ele almış, üçüncü ve son bölümde ise Arapça sarf düzeninin özellikleri hakkında özet bilgilere yer vermiştir.

'Abdussabur Şahin 1977 yılında yayınladığı *el-Menhecu's-savtî li'l-bunyeti'l-'Arabiyye: Ru'yet cedîde fi's-sarfi'l-'Arabî*⁹⁴ adlı kitabında sarf konularını sesbilimle irtibatlandırarak işlemiştir.

Ayrıca Mustafa Nahhas'ın *Medhal ilâ dirâseti's-sarfi'l-'Arabî 'alâ dav-i'd-dirâsâti'l-lugaviyyeti'l-hadîse* adlı eseri bulunmaktadır.⁹⁵

Ramazan Abdullah *es-Siyegu's-sarfiyye fi dav'i 'ilmi'l-lugati'l-mu'âsır*⁹⁶ adlı eserinde sarf ilmini modern dilbilimin esasları ışığında ele almıştır.

Kemal Bişr Stephen Ullmann'ın 1951 yılında kaleme aldığı *Words and Their Rules*⁹⁷ adlı kitabını *Devru'l-kelime fi'l-luga* adıyla Arapçaya tercüme etmiştir.⁹⁸ Eser ilk defa 1962 yılında yayınlanmıştır.

3.2.2. Morfoloji ile İlgili Bilgilere Yer Veren Genel Dilbilim Kitapları

Temmâm Hassân *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga* adlı kitabının "Menhecu's-sarf" bölümü⁹⁹ ve *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ* adlı eserinin "en-Nizamu's-sarfi" bölümlerinde sarf düzeninin nelerden oluştuğu, kelime çeşitleri, morfem, mebni ve iştikâk gibi konularda bilgilere yer vermiştir.¹⁰⁰

Ahmet Muhtâr Ömer'in *el-Bahsu'l-lugavî 'inde'l-'Arab* adlı kitabının ikinci bölümünde "en-Nahv ve's-Sarf" başlığı altında Araplarda nahiv ve sarfin tarihi gelişimini işlemiştir.¹⁰¹

⁹⁴ 'Abdussabur Şahîn, *el-Menhecu's-savtî li'l-bunyeti'l-'Arabiyye: Ru'yet cedîde fi's-sarfi'l-'Arabî*, Beyrut, Muessesetu'r-Risale, 1980.

⁹⁵ Mustafa Nahhas, *Medhal ilâ dirâseti's-sarfi'l-'Arabî 'alâ dav-i'd-dirâsâti'l-lugaviyyeti'l-hadîse*, y.y., Mektebetu'l-Fellah, 1981.

⁹⁶ Ramazan Abdullah, *es-Siyegu's-sarfiyye fi dav'i 'ilmi'l-lugati'l-mu'âsır*, 1. bs., y.y., Mektebet-u Bustani'l-Ma'rife, 2006.

⁹⁷ Stephen Ullmann, *Words and Their Rules*, Londra, Muller, 1951.

⁹⁸ Ullmann, *Devru'l-kelime fi'l-luga*, y.y., Mektebetu'ş-Şebab, 1985.

⁹⁹ Hassân, *Menâhîcu'l-bahsi fi'l-luga*, s. 170-192.

¹⁰⁰ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, s. 82-177.

¹⁰¹ Ömer, *el-Bahsu'l-lugavî*, s. 124-160.

Muhammed el-Mubarek *Fıkhu'l-luga* adlı eserinin “el-Ebniye ve'l-Evzân” bölümünde Arapçada biçimbilgisi, biçimbilgisinin özellikleri ve gelişimi konularını ele almıştır.¹⁰²

Mahmûd es-Sa'rân *İlmu'l-luga- Mukaddime li'l-kârûi'l-'Arabî* adlı kitabının nahiv bölümünde morfoloji başlığı altında sözcükbilim konusunu ele almıştır.¹⁰³

Ramazan 'Abduttevvâb *el-Medhal ilâ 'ilmu'l-luga ve menâhîcu'l-bahsi'l-lugavî* adlı kitabının üçüncü bölümünde “Fiilin Yapısı” başlığı altında sarf ilminin konularından olan fiil kalıplarına yer vermiştir.¹⁰⁴

Raymon Tahhân *el-Elsuniyyeti'l-'Arabiyye* adlı eserinin “ed-Dirâsetu's-sarfîyye evi't-tasrîfiyye: es-Sarf ve'l-mumeyyez” başlığı altında sarfla ilgili bazı konulara değinmiştir.¹⁰⁵

Fehmi Hicazî *Medhal ilâ 'ilmi'l-luga* adlı eserinin “Binâu'l-kelime” başlığı altında sarf konusunda bilgilere yer vermiştir.¹⁰⁶

3.3. MODERN DÖNEMDE ARAPLARDA SENTAKS ÇALIŞMALARI

XIX. yüzyılda Batı ile temasın artmasıyla birlikte, Arapçayı kolaylaştırma ve çağdaş yöntemlerle öğretme hareketi, nahivde yenilik girişimlerine sebep olmuştur. Bu bağlamda Arap dilcileri Batıda kaleme alınan dilbilgisi kitaplarının metodolojisini örnek alarak yeni nahiv kitapları yazmaya başlamışlardır.¹⁰⁷

İlk olarak Circis el-Hurî el-Makdisî'nin zor konuları kolaylaştırmayı konu alan makalesi yayınlanmış, daha sonra Kasım Emîn'in irab zorluğunu gidermek için kelime sonlarını sakın kılma ve Selâme Musa'nın fasih dili bırakıp halk dilini

¹⁰² Muhammed el-Mubarek, **a.g.e.**, s. 112- 153.

¹⁰³ es-Sa'rân, **a.g.e.**, s. 216-238.

¹⁰⁴ 'Abduttevvâb, **a.g.e.**, s. 229- 241.

¹⁰⁵ Tahhân, **a.g.e.**, s. 76- 128.

¹⁰⁶ Fehmi Hicazî, **a.g.e.**, s. 89-107.

¹⁰⁷ Yusuf Doğan, “Arap Gramerinde İlk Yenilikçilik Hareketleri Ve Etkileri”, **Din Bilimleri Akedemik Araştırma Dergisi**, C. VIII, S. III, 2008, s. 183-213.

kullanma önerileri ortaya çıkmıştır. İlk sistemli hareket ise, İbrahim Mustafa'nın İhya *İhyâu'n-nahv* adlı kitabıyla başlamıştır.¹⁰⁸

3.3.1. Sentaks Alanında Müstakil Olarak Yazılan Eserler

İbrahim Mustafa *İhyâu'n-nahv*¹⁰⁹ adlı eserinde klasik gramercilerin görüşlerini eleştirmiş ve İbn Madâ'dan etkilenerek yeni görüşler ortaya koymuştur. Mustafa eserinin girişinde âmil nazariyesinin dildeki anlamları öğrenmeye engel teşkil ettiğini, aslında i'rab alametlerinin âmil değil, konuşanın kendi sesleri olduğunu belirtmiştir. İbrahim Mustafa'nın fethanın aslının zamme olması sebebiyle fethanın kaldırılması; zammenin ve kesranın kabul edilmesi; elif, vâv ve yâ'nın ise irab alameti olmadığı, işbâ harfî ve tesniyenin şaz olarak kabul edilmesi ve atfın tevâbiden atılması gibi görüşleri vardır.¹¹⁰

İbrahim Enîs *Delâletu'l-elfâz*¹¹¹ adlı eserini klasik nahvi ve eski dil âlimlerini eleştirel ve yargılayıcı bir üslubla kaleme almıştır.¹¹² Enîs eserini dili geliştirme yolları, dilin mantığı, 'irabın gelişimi, Arap cümle çeşitleri ve düzeni olmak üzere dört ana başlığa ayırmıştır.

'Abdurrahman Eyyûb *Dirâsât nakdiyye fi'n-nahvi'l-'Arabi*¹¹³ adlı eserinde klasik dönem nahvinin birçok konuda Antik Yunan'ın ve Aristo'nun etkisinde kaldığını örnekler vererek açıklamıştır. Ayrıca sarf ve nahiv öğretimini zorlaştıran ve karmaşık hale getiren eski dil öğretiminden vazgeçilmesi gerektiğini söylemiştir.¹¹⁴ Eyyûb eserini kelime ve kelimeler olmak üzere iki ayırmış, kelimeler bölümünde nahiv kurallarını eleştirdiği klasik tarzda ele almış ve yeni bir nahiv yapısı önermemiştir.¹¹⁵

Şevkî Dayf *Tecdîdu'n-nahv* adlı eserinde İbn Madâ'nın *er-Red 'ale'n-nuhât* adlı eserini tahkik ederken ondan etkilenmiş, nahvi yeniden tasnif ederek, nahvin zorluklarını ortadan kaldırma konusunda birtakım esaslar belirlemiştir. Ayrıca Şevkî

¹⁰⁸ İsmail Durmuş, "Nahiv", *DİA*, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 305.

¹⁰⁹ İbrahim Mustafa, *İhyâu'n-nahv*, Kahire, Hindavî, 2012.

¹¹⁰ Mustafa, *a.g.e.*, s. 13-16.

¹¹¹ İbrahim Enîs, *Delâletu'l-elfâz*, 5. bs., Kahire, Mektebetu'l-Angelo el-Mısıriyye, 1984.

¹¹² Kaya, *a.g.m.*, s. 345.

¹¹³ 'Abdurrahman Eyyûb, *Dirâsât nakdiyye fi'n-nahvi'l-'Arabi*, Kuveyt, Muessesetu's-Sabah, t.y.

¹¹⁴ Kaya, *a.g.m.*, s. 345.

¹¹⁵ Eyyûb, *a.g.e.*, s. 125-232.

Dayf eserinde fonksiyonel grameri önermiş, dili hatadan koruma işlevi gören konuların dışındakilerin terkedilmesini istemiştir.¹¹⁶

Mehdî el-Mahzûmî *Fi'n-nahvi'l-'Arabî, Nakd ve Tevcih*¹¹⁷ adlı eserinin önsözünde mantık ve kelam ilminin tahakkümü altında olan klasik nahvi daha basit ve anlaşılır kılmak için yazdığını belirtmiştir.¹¹⁸ el-Mahzûmî eserinin giriş kısmında nahvin görevi, nahivde kıyas, dil öğretim aşamaları, sesbilim, sarf ve nahiv konuları ele almıştır. Daha sonra ise; cümle, i'rab, fiil, fiil çeşitleri, zaman kalıpları, te'kîd, nefy, istifhâm, cevap, şart gibi konuları klasik kaynaklara bağlı kalmadan özgün biçimde ele almıştır.¹¹⁹

Suriyeli dil âlimi Muhammed Hayr el-Hulvânî¹²⁰ yaşadığı dönemde büyük gelişme gösteren dilbilim ve göstergebilimden etkilenecek nahiv konularını farklı bir tarzda ele almıştır. el-Hulvânî nahiv konularının kolaylaştırma amaçlı çalışmalar yapmıştır. Nahivle ilgili *en-Nahvu'l-muyesser, el-Vâdih fi'n-nahvi ve'sarf, el-Muhtâr min ebvâbi'n-nahv, el-Muğni'l-cedîd fi 'ilmi'n-nahv, el-Muğni'l-cedîd fi 'ilmi's-sarf* ve *Usûlu'n-nahvi'l-'Arabî* gini nahivle ilgili pek çok eser kaleme almıştır. İleri sürdüğü yenilikçi yaklaşımların çoğunu *en-Nahvu'l-Müyesser* adlı eserinde ortaya koymuştur.¹²¹

İslam kültür kaynaklarının ilmi neşrini yapmasıyla tanınan Mısırlı âlim ve edip 'Abdusselam Muhammed Harun¹²² *el-Esâlibu'l-inşâiyye fi'n-nahvi'l-'Arabî* adlı eserinde Arap gramerini yenilikçi tarzda ele almıştır.¹²³

¹¹⁶ Şevkî Dayf, *Tecdîdu'n-nahv*, Kahire, Dâru'l-Mearif, 2013, s. 3-5; Durmuş, **a.g.m.**, s. 305.

¹¹⁷ Mehdî el-Mahzûmî, **Fi'n-nahvi'l-'Arabî Nakd ve Tevcih**, Beyrut, Dâru'r-Râidi'l-'Arabî, 1986.

¹¹⁸ el-Mahzûmî, **a.g.e.**, s. 15-16.

¹¹⁹ Kaya, **a.g.m.**, s. 346.

¹²⁰ Muhammed Hayr el-Hulvânî, 1933 yılında Halep'de doğmuştur. Dımaşk Üniversitesi Arap dili bölümünden mezun olmuştur. Doktorasını Kahire'deki 'Ayn Şems Üniversitesinde yapmıştır. Daha sonra Lazkiye'deki Teşrîn Üniversitesi'nde ve Fas ve BAE'deki üniversitelerde öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. (çevrimiçi) https://islamsyria.com/site/show_cvs/730, 19.05.2018.)

¹²¹ (çevrimiçi) https://islamsyria.com/site/show_cvs/730, 19.05.2018; Ahmet Şen, "Muhammed Hayr el-Hulvânî'nin Nahivdeki Yenilikçi Yaklaşımları", **Yüksek Lisans Tezi**, Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, 2010.

¹²² 'Abdusselam Muhammed Harun, 1909 yılında İskenderiye'de doğmuştur. Liseyi Ezher'de okumuş ve yüksek tahsilini Daru'l-ulûm'da yapmıştır. Aynı fakültede yüksek lisansını tamamlamıştır. 1945 yılında, İskenderiye Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne öğretim üyesi olmuştur. 1950'de Daru'l-ulûm'da doçent, 1959'da aynı fakültede profesör olarak nahiv bölümünün başkanlığına getirilmiştir.

Modern zamanda bilimsel amaçla yazılan ve bütün nahiv konularını içeren en kapsamlı eser ise ‘Abbâs Hasan’ın *en-Nahvu’l-vâfi*’sidir.¹²⁴ Dört ciltten oluşan eserde nahiv konuları detaylı bir şekilde ele alınmaktadır.¹²⁵ Abbâs Hasan’ın nahiv konusunda ortaya attığı en önemli görüş; her kabilenin dil yapısına veya lehçesine uygun nahiv kuralları oluşturulabileceğidir. Bu görüş, Kur’an dili Arapçayı yok edip yerine ammiceyi koyma amacı taşıdığı için eleştirilmiştir.¹²⁶

Yine Afife ed-Dimeşkî’nin *Tecdîdu’n-nahvi’l-‘Arabi*¹²⁷, Abdulalîm İbrahim, *en-Nahvu’l-vazîfi*¹²⁸ ve Fransız oryantalist Antoine Isaac Silvestre de Sacy’nin *Grammaire arabe* adlı eserleri gramerin yenilenmesi savunan eserlerdendir.¹²⁹

3.3.2. Sentaks ile İlgili Bilgilere Yer Veren Genel Dilbilim Kitapları

Temmâm Hassân *Menâhîcu’l-bahsi fi’l-luga* adlı kitabının “Menhecu’n-nahv”¹³⁰ ve *el-Lugatu’l-‘Arabiyye ma’nâhâ ve mebnâhâ* adlı eserinin “en-Nizamun-nahvî” bölümlerinde¹³¹ dilbilgisi ve i’rab konularını ele almıştır. Hassân *el-Lugatu’l-‘Arabiyye ma’nâhâ ve mebnâhâ* isimli eserinde Temmâm Hassan’ın Ferdinand de Saussure’den esinlenip dili canlı bir organizmaya benzeten yenilik önerilerini açıklamış, eser hayli yankı uyandırmış ve eleştirilere hedef olmuştur.¹³²

Ahmet Muhtâr Ömer *el-Bahsu’l-lugavî ‘inde’l-‘Arab* adlı kitabının ikinci bölümünde “en-Nahv ve’s-Sarf” başlığı altında Araplarda nahiv ve sarfın tarihi gelişimi, nahiv ekolleri, Araplarda nahiv çalışmalarının önemi konularına yer vermiştir.¹³³

İslam dünyasında daha çok gerçekleştirdiği ilmi neşirlerle tanınmıştır. (Fethî en-Neklâvî-Hulusi Kılıç, “‘Abdusselâm b. Muhammed b. Hârûn b. Abdîr-râzık”, *DİA*, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 256-257.)

¹²³ ‘Abdusselâm Muhammed Harun, *el-Esâlîbu’l-inşâiyye fi’n-nahvi’l-‘Arabî*, 5. bs., Kahire, Mektebetu’l-Hancî, 2001.

¹²⁴ Durmuş, *a.g.m.*, s. 305.

¹²⁵ ‘Abbas Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 4. bs., 4. c., Kahire, Dâru’l-Me‘ârif, 1973.

¹²⁶ Yusuf Doğan, *a.g.m.*, s. 183-213.

¹²⁷ Afife ed-Dimeşkî, *Tecdîdu’n-nahvi’l-‘Arabî*, 2. bs., Beyrut, Dâru’l-‘İlmi’l-Melayîn, 1982.

¹²⁸ Abdulalîm İbrahim, *en-Nahvu’l-vazîfi*, Kahire, Dâru’l-Me‘ârif, 1982.

¹²⁹ Durmuş, *a.g.e.*, s. 306.

¹³⁰ Hassân, *Menâhîcu’l-bahsi fi’l-luga*, s. 192-224.

¹³¹ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye ma’nâhâ ve mebnâhâ*, s. 177-261.

¹³² Durmuş, *a.g.m.*, s. 305.

¹³³ Ömer, *el-Bahsu’l-lugavî*, s. 124-160.

Muhammed el-Mubarek *Fıkhü'l-luga* adlı eserinin “et-Ta‘rîb” bölümünde, Arapçanın diğer dillere etkisi ve başka dillerden kelimelerin Arapçaya geçerken geçirdiği i‘rab değişiklikleri konularını işlemiştir.¹³⁴

Mahmûd es-Sa‘rân *‘İlmu’l-luga- Mukaddime li’l-kârii’l-‘Arabî* adlı kitabının üçüncü bölümünde nahiv bölümünde sentaksla ilgili konulara yer vermiş, daha çok morfoloji üzerinde durmuştur.¹³⁵

Ramazân Abduţtevvâb *el-Medhal ilâ ‘ilmü’l-luga ve menâhicü’l-bahsi’l-lugavî* adlı kitabının “Dil Araştırma Yöntemleri ve Karşılaştırmalı Uygulamaları” başlıklı ikinci bölümünde marife-nekra, müzekkerlik-müenneslik, illetli fiiller, mazi fiile zamir ekleme gibi konulara değinmiştir.¹³⁶

Muhammed el-Antâkî’nin *Dirâsât fi fıkhî’l-luga* adlı eserinde “Nahiv” başlığı altında morfem¹³⁷, morfem çeşitleri, i‘rabın gelişimi, nahiv hakkındaki görüşler, te‘kit, cins isim ve dilbilgisel değişimler konularını ele almıştır.¹³⁸

‘Abdulgaffar Hamîd Hilâl *‘İlmu’l-luga beyne’l-kadîm ve’l-hadîs* adlı kitabında i‘rab konusu başlığı altında Sami dillerde ve Arapça’da i‘rabın varlığı, i‘rabın konuşmaya niçin girdiği, İbn Madâ, Kutrub ve İbrahim Mustafa gibi eski ve yeni dönem dil âlimlerinin i‘rab hakkındaki görüşlerine yer vermiştir.¹³⁹

Mahmut Fehmi Hicazî’nin *Medhal ilâ ‘ilmi’l-luga* adlı eserinin yedinci bölümünde cümle yapısı bölümünde nahiv kavramını ele almıştır.¹⁴⁰

Subhî Sâlih *Dirâsât fi fıkhî’l-luga* adlı eserinin üçüncü bölümünde i‘rab olgusunu ele almış ve bazı dil âlimlerinin i‘rab konusundaki görüşlerine yer vermiştir.¹⁴¹

¹³⁴ el-Mubarek, **a.g.e.**, s. 291-302.

¹³⁵ es-Sa‘rân, **a.g.e.**, s. 205-261

¹³⁶ Abduţtevvâb, **a.g.e.**, s. 181-307.

¹³⁷ Morfem: En küçük anlamlı birim, en küçük gösterge demektir. Örneğin Türkçe geçebilmek sözcüğünün, her birinin özel bir dağılımı bulunan, dört küçük birimi vardır: *geç-e-bil-mek*. (Berke Vardar, vd., **Başlıca Dilbilim Terimleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1978, s. 32.)

¹³⁸ el-Antâkî, **a.g.e.**, s. 227-284.

¹³⁹ Hilâl, **a.g.e.**, s. 248-286.

¹⁴⁰ Hicazî, **a.g.e.**, s. 107-119.

¹⁴¹ Sâlih, **a.g.e.**, s. 117-140.

Mısırlı âlim Emîn el-Hûlî¹⁴² de nahivde yenilikçilik ve kolaylaştırma hareketine katkıda bulunan dilcilerdendir. *Menâhic tecdîd fi'n-nahv ve'l-belâga ve't-tefsîr ve'l-edeb* adlı kitabının beşinci bölümünde nahiv konusunu ele almıştır. El-Hûlî Ayrıca eserinde 'irabın kolaylaştırılması için istisnaları ve 'irabtaki farklılığı mümkün olduğunca azaltmak ve günlük hayatta kullanılan dildeki unsurları seçmek gerektiğini vurgulamıştır.¹⁴³

3.4. MODERN DÖNEMDE ARAPLARDA SÖZLÜKBİLİM ÇALIŞMALARI

Batı'da sözlükçülükte en önemli aşama XIX. yy.'da olmuştur. Almanya'da sözlükbilimin kurucusu sayılan Jacob Grimm ile kardeşi Wilhelm Grimm 1854'de yayınlamaya başladıkları ve 1961 yılında birçok bilim adamının yardımıyla tamamlanan 16 ciltlik sözlük, bundan sonra hazırlanan sözlüklere örnek olmuş ve bu alanda adeta bir çığır açmıştır. Bu sözlüğün en önemli özelliği en eski kaynaklardan başlayarak bir sözcüğün geçtiği metinlerdeki biçimini ve anlamını, değişik lehçe ve dillerdeki kullanımlarını belirtmesiydi. Aynı zamanda Fransız dilcisi Emile Littré'nin 30 yıllık çabası sonucu tamamlanan 4 ciltlik Fransız Dilinin Sözlüğü (*Dictionnaire de la Langue Française*) de Batı'da yayınlanan yapıtsal nitelikte sözlüklerdendir.¹⁴⁴

Arap dünyasında son dönemde yazılan sözlüklere ise; el-Bustânî'nin *Muhîtu'l-muhît* ve *Kitâbu'l-muhît*, Luis Ma'luf'un *el-Muncid* ve Kahire Arap Dil Kurumu'nun *el-Mu'cemu'-vasît*, 1964 yılında Cubran Mes'ûd tarafından yazılan *er-Râ'id*, 1973 yılında Hail el-Cerr tarafından hazırlanan *Lârus* adlı sözlükleri örnek olarak verilebilir. Ancak bu sözlükler klasik sözlüklerin üslubundan kurtulamamış, ilmi ve teknik terimleri ele alma konusunda başarısız olmuşlardır. 1981 yılında farklı

¹⁴² Emîn el-Hûlî 1895 yılında Mısır'da doğmuştur. 1920'da Medresetu'l-kazâi's-şer'î'den mezun olmuştur. Aynı yıl bu okula hoca tayin edilmiş ve okulun yayınlamakta olduğu derginin başına getirilmiştir. Üç yıl sonra Roma elçiliğine imam olarak gönderilmiştir. Daha sonra aynı görevi Berlin elçiliğinde sürdürmüştür. Mısır'a dönünce, Ezher ve Kahire Üniversitelerinde öğretim üyesi olarak tayin edilmiştir. Burada asistan, doçent ve profesör olmuştur; Arapça ve Doğu Dilleri Bölümü başkanlığı ve fakülte dekanlığı görevlerinde bulunmuştur. Batı'da öğrendiği modern araştırma metotlarından yararlanmış, talebelerini de bu metotları kullanmaya teşvik etmiştir. Mısır'ın ilmi, edebi ve fikri hayatında etkili olan birçok öğrenci yetiştirmiştir. (Hulusi Kılıç, "Emin Hûlî", *DİA*, C. XVII, İstanbul, 1998, s. 339-340.)

¹⁴³ Emin el-Hûlî, *Arap-İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar*, çev. Emrullah İşler, Mehmet Hakkı Suçin, Ankara, Kitâbiyât Yayınları, 2006, s. 233-286.

¹⁴⁴ Aksan, *a.g.e.*, C. III, s. 71-74.

Arap ülkelerinden Arap Dil Kurumu mensupları, araştırmacılar ve sözlükbilimciler biraraya gelerek modern bir Arapça sözlük yazma kararı almışlardır. Birlikte kararlaştırılan konu, sınıflandırma ve yazım ilkeleri doğrultusunda 1988 yılında *el-Mu‘cemu’l-‘Arabiyyi’l-esasî* adlı modern bir sözlük oluşturulmuştur.¹⁴⁵

Biz burada Arap dünyasında son dönemde yazılan sözlükbilim ile ilgili yazılan eserleri ele acağız.

3.4.1. Sözlükbilim Alanında Müstakil Olarak Yazılan Eserler

Ahmet Muhtâr Ömer *Sinâatu’l-mu‘cemi’l-hadîs* adlı kitabında mu‘cem kelimesinin ıstılahî anlamı, sözlükçülüğün tarihi gelişimi, modern dönemde sözlükçülüğün önemi, sözlükbilim ve dilbilim, sözlük çeşitleri ve sözlüğün görevleri gibi konuları ele almıştır.¹⁴⁶ Ahmet Muhtâr Ömer *Mu‘cemu’l-lugati’l-‘Arabiyyeti’l-Mu‘âsıra* adlı eserinde ise sözlük yazma yöntemleri ve kuralları üzerinde durmuş, sözlük yazarken hangi bilgilere, nasıl yer verilmesi gerektiği ile ilgili bilgilere yer vermiştir.¹⁴⁷

Hüseyin Nassar¹⁴⁸ *el-Mu‘cemu’l-Arabî Neş’etuhu ve Tetavvuruhu* adlı 2 ciltlik eserinde “garîbu’l-Kur’an” ve “garîbu’l-hadis” eserlerinden başlayarak klasik dönemde yazılan sözlüklerin özelliklerini incelemiştir.¹⁴⁹

Tunuslu dil âlimi İbrahim b. Murad’ın¹⁵⁰ *Mesâil fi’l-mu‘cem* adlı kitabı 10 sene boyunca sözlükçülükle ilgili kaleme aldığı araştırmalardan oluşmaktadır.

¹⁴⁵ Subaşı, **a.g.e.**, s. 21-22.

¹⁴⁶ Ahmet Muhtâr Ömer, *Sinâatu’l-mu‘cemi’l-hadîs*, y.y., Âlemu’l-Kutub, 1998.

¹⁴⁷ Ahmet Muhtâr Ömer, *Mu‘cemu’l-lugati’l-‘Arabiyyeti’l-Mu‘âsıra*, y.y., Âlemu’l-Kutub, 1998.

¹⁴⁸ Hüseyin Nassar 1925 yılında Mısır’da doğmuştur. 1947 senesinde Arap dili bölümünden mezun olmuştur. “Arap Edebiyatında Sanatsal Yazının Ortaya Çıkışı” adlı teziyle 1949 yılında yüksek lisansını tamamlamıştır. 1953 yılında ise “Arap Sözlükçülüğünün Doğuşu ve Gelişimi” teziyle doktora bitirmiştir. Birçok eser tahkik etmiş ve tercüme etmiştir. Edebiyat alanında ödülleri bulunmaktadır. 2017 senesinde vefat etmiştir. (çevrimiçi) https://www.marefa.org/%D8%AD%D8%B3%D9%8A%D9%86_%D9%86%D8%B5%D8%A7%D8%B1,01.02.2018.

¹⁴⁹ Hüseyin Nassâr, *el-Mu‘cemu’l-Arabî neş’etuhu ve tatavvuruhu*, Kahire, Dâru Mısır li’t-Tıbaa, 1988.

¹⁵⁰ İbrahim b. Murad 1950 senesinde Tunus’ta doğmuştur. Tunus Üniversitesinde sözlükbilim ve bilim tarihi alanlarında uzman bir akademisyendir. Sözlükçülük alanında çalışmaları bulunmaktadır. 1983 yılında kurulan Arap Sözlükçülük Birliğinin üyesidir ve 1994 yılından bu yana bu birliğin başkanlığını yürütmektedir. Bunun dışında başka komisyon ve birliklerde de görevleri bulunmaktadır. (çevrimiçi) <http://www.m-a-arabia.com/vb/showthread.php?t=14579,01.02.2018>.

Yazar bu eserinde klasik Arap sözlüklerini modern sözlükbilim ışığında ele almıştır.¹⁵¹ Müellifin bundan başka *Mine'l-mu'cemi ilâ'l-kâmus*¹⁵² ve *el-Mu'cemu'l-ilmiyyi'l-'Arabiyyi'l-muhtas hattâ muntasîfi'l-karni'l-hadî 'aşra el-hicrî*¹⁵³ adlı olmak üzere sözlükçülükle ilgili iki eseri daha bulunmaktadır.

Ahmed Muhammed el-Ma'tuk¹⁵⁴ *el-Me'âcimu'l-lugaviyyetu'l-'Arabiyye* adlı eserinde öncelikle sözlüğün tanımı, önemi ve çeşitleri üzerinde durmuş, daha sonra eski genel sözlükler, modern genel sözlükler ve genel okul sözlüklerini ele almıştır.¹⁵⁵

Ali el-Kâsimî,¹⁵⁶ *İlmu'l-luga ve sînâ'âtu'l-mu'cemi*¹⁵⁷ adlı eserinde dilbilim ve sözlük oluşturma, iki dilli sözlüklerde tasnif, dilbilgisel ve anlambilimsel sorunlar gibi konulara yer vermiştir. Yazarın ayrıca sözlükbilimle ilgili *el-Mu'cemiyyetu'l-'Arabiyye beyne'n-nazariyye ve't-tatbîk*¹⁵⁸ ve *Sînâ'âti'l-mu'cemi't-tarihî li'l-lugati'l-'Arabiyye*¹⁵⁹ isimli bir eseri daha bulunmaktadır.

Muhammed Reşad el-Hamzâvî¹⁶⁰ *Min kadayâ'l-mu'cemi'l-'Arabî kadîmen ve hadisen* adlı kitabının “Sözlüğün Tarihi ve Yöntemi” başlıklı ilk bölümünde el-

¹⁵¹ İbrahim b. Murad, *Mesâil fi'l-mu'cemi*, 1.bs., Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1997.

¹⁵² İbrahim b. Murad, *Mine'l-mu'cemi ilâ'l-kâmus*, 1. bs., Tunus, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 2010.

¹⁵³ İbrahim b. Murad, *el-Mu'cemu'l-'ilmiyyi'l-'Arabiyyi'l-muhtas hattâ muntasîfi'l-karni'l-hadî 'aşra el-hicrî*, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1993.

¹⁵⁴ Ahmed Muhammed el-Ma'tuk Suudi Arabistan'da 1947 yılında doğmuştur. Arap edebiyatı alanında yüksek lisans yapmıştır. 1987 yılında Amerika Pennsylvania Üniversitesinde edebiyat ve eleştiri alanında doktora yapmıştır. Ortaokul, lise ve üniversitede hocalık yapan el-Ma'tuk'un dil, şiir, eleştiri, roman ve tiyatro alanında pek çok çalışması bulunmaktadır. (çevrimiçi) <http://www.albaptainprize.org/encyclopedia/poet/0148.htm> 25.09.2017.

¹⁵⁵ Ahmed Muhammed el-Ma'tuk, *el-Me'âcimu'l-lugaviyyetu'l-'Arabiyye - el-Me'âcimu'l-âimme vezâifuhâ ve mustevyâtuhâ ve eseruhâ fi tenmiyet lugati'n-nâşie dirâse vasfiyye tahliliyye nakdiyye*, Abu Dabi, el-Mecmeu's-Sakafî, 1999.

¹⁵⁶ Ali el-Kâsimî 1942 yılında Irak'ta doğmuştur. 1972 senesinden sonra Fas'ta yaşamaya başlamıştır. Üniversite eğitimini Irak, Lübnan, Norveç, İngiltere ve Amerika gibi farklı ülkelerde almıştır. Lisansını hukuk, yüksek lisansını eğitim ve doktorasını uygulamalı dilbilim alanında yapmıştır. Dilbilim alanında özellikle sözlükbilimle ilgili eserleri bulunmaktadır. (çevrimiçi) <http://www.alnaked-aliraqi.net/ency/alialkasimi>, 01.02.2018.

¹⁵⁷ Ali el-Kâsimî *İlmu'l-luga ve sînâ'âtu'l-mu'cemi*, Riyad, Camiatu'l-Meliki Suud, 1991.

¹⁵⁸ el-Kâsimî, *el-Mu'cemiyyetu'l-'Arabiyye beyne'n-nazariyye ve't-tatbîk*, Beyrut, Mektebetu Lübnan, 2003.

¹⁵⁹ el-Kâsimî, *Sînâ'âti'l-mu'cemi't-tarihî li'l-lugati'l-'Arabiyye*, Beyrut, Mektebetu Lübnan Naşirun, 2014.

¹⁶⁰ Muhammed Reşad el-Hamzâvî 1934 yılında Tunus'ta doğmuştur. 1960 yılında Sorbonne Üniversitesi Arap dili ve edebiyatı ödülünü kazanmıştır. Hollanda Leiden Üniversitesinden Sami dilleri diploması almıştır. 1960-1964 yılları arası bu aynı üniversitede asistan olarak görev yapmıştır. 1972 yılında Sorbonne Üniversitesinde Arap Dili ve Edebiyatı alanında doktorasını tamamlamıştır. el-

Muhkem adlı sözüğün yazarı İbn Sîde, Arap dili gramerine dair zamanımıza ulaşan ilk hacimli eserin yazarı Sîbeveyhi ve *Lisânu'l-'Arab*'ın müellifi İbn Manzûr'un sözlükçülükteki yerini ele almıştır. Eserinin ikinci bölümünde ise “Sözlükçülük ve Dilbilim” başlığı altında modern dilbilimin verileri çerçevesinde Arap sözlükçülüğünü incelemiştir.¹⁶¹ Müellifin ayrıca orijinali Fransızca olan¹⁶² *el-Mu‘cemu'l-'Arabiyyî'l-mu‘âsır fî nazari'l-mu‘cemiyyeti'l-hadîse* adlı makalesi bulunmaktadır.¹⁶³

Hilmî Halîl¹⁶⁴ *Dirâsât fi'l-luga ve'l-me‘âcim* adlı eserinin ikinci bölümünde sözlükbilim konusunu ele almıştır. Halîl bu bölümde; Ahmet Fâris Şidyâk'ın sözlükbilim hakkındaki görüşlerine¹⁶⁵ ve klasik sözlüklerde mu‘rab ve dahîl ve teoride ve pratikte Ahmet Fâris'e göre sözlükbilim konularına yer vermiştir.¹⁶⁶

Muhammed Ahmet Ebû'l-Ferec *el-Mu‘cemu'l-lugaviyye fî dav'i dirâsâti 'ilmi'l-lugati'l-hadîs* adlı eserinde mu‘cemin ne olduğu ve sözlük anlam gibi

Hamzâvî pek çok üniversitede öğretim üyeliği yapmıştır. Dilbilim alanında eserleri bulunmaktadır. Daha çok sözlükçülük üzerine çalışmalara yapmıştır. (çevrimçi) <http://www.kataranovels.com/novelist/%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D8%B1%D8%B4%D8%A7%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D9%85%D8%B2%D8%A7%D9%88%D9%8A/>, 01.02.2018.

¹⁶¹ Muhammed Reşad el-Hamzâvî, *Mîn kadâyâ'l-mu‘cemi'l-'Arabî kadîmen ve hadîsen*, Tunus, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1986.

¹⁶² Makalenin orijinal ismi; L'Académie Arabe de Damas et le problème de la modernisation de la langue Arabe.

¹⁶³ Muhammed Reşad el-Hamzâvî, “el-Mu‘cemu'l-'Arabiyyî'l-mu‘âsır fî nazari'l mu‘cemiyyeti'l-hadîse”, *Mecelle mecmâi'l-lugati'l-'Arabiyye bi Dimaşk*, C. IV, Tunus, Daru't-Turkî, 1988, s. 1019-1058.

¹⁶⁴ Hilmî Halîl 1935 yılında İskenderiye'de doğmuştur. Dil ve edebiyat alanında uzmanlaşmıştır. Doktorasını 1975 yılında İskenderiye Üniversitesinde Arap dili alanında yapmıştır. 2010 yılında Mısır'da vefat etmiştir. *Dirâsat fi'l-lisaniyyâti't-tatbîkiyye, Nazariyyetu Chomsky el-lugaviyye ve Mukaddime li dirâse 'ilmi'l-luga* gibi dilbilimle ilgili eserleri bulunmaktadır. (çevrimçi) <http://www.alriyadh.com/1095961>, 01.02.2018.

¹⁶⁵ Ahmet Faris Şidyâk *el-Câsus 'ale'l-kâmus* adlı eserini Firûzabâdî'nin (v. 817 /1415) *el-Kamusu'l-muhit* adlı sözlüğünü tenkit için yazmıştır. Şidyâk eserinde diğer klasik sözlükleri de ele almakta ve bunların ortak eksikliklerini belirttikten sonra modern bir Arapça sözlüğün nasıl olması gerektiğini anlatarak dil ve sözlükçülük üzerine birçok orijinal görüş ileri sürmektedir. (Hilmî Halîl, *Dirâsât fi'l-lugati ve'l-me‘âcim*, 1. bs., Beyrut, Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1998, s. 353-411; Atilla Çetin, “Fâris eş-Şidyâk”, *DİA*, C. XII, İstanbul, 1995, s. 168-170.)

¹⁶⁶ Hilmî Halîl, *Dirâsât fi'l-luga ve'l-me‘âcim*, 1. bs., Beyrut, Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1998, s. 351- 503.

konulara değinmiş, Arapça sözlüklerin tarihi gelişimini ve özelliklerini birbirleriyle kıyaslayarak ve örnekler vererek ele almıştır.¹⁶⁷

Durham Üniversitesinde Arapça okutmanlığı yapmış oryantalist John A. Haywood'un kaleme aldığı *Arabic Lexicography* adlı eserde Araplardan önce leksikografi, Arap leksikografisinin temeli, Halîl b. Ahmed'in *Kitabu'l-'ayn* ve Cevherî'nin *es-Sıhah* adlı eserlerinin incelenmesi ve modern sözlük dizimi ve Arap leksikografisinin modern Avrupa leksikografisine etkisi konuları yer almaktadır.¹⁶⁸

Ramzi Baalbaki¹⁶⁹ *The Arab Lexicographic Tradition from the 2nd/8th to the 12th/18th Century* adlı kitabında Arap sözlükbilim geleneğini detaylı bir şekilde ele almıştır.¹⁷⁰

Ezher Üniversitesi Arap Dili Fakültesi öğretim üyesi yapmış Abdulhamid Muhammed Ebû Sikkîn *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye medarisuha ve menâhicuha* adlı eserinde sözlüğün önemi, sözlüğün ortaya çıkışı ve sözlük ekolleri konularına yer vermiştir.¹⁷¹

Adnan el-Hatîb'in *el-Mu'cemu'l-'Arabî beyne'l-mâdî ve'l-hâdir* adlı eseri sözlükçülüğün tarihi, problemleri ve çözümleri konularını ele almaktadır.¹⁷²

Abdulkadir Ebû Şerife *'İlmu'd-delâle ve mu'cemu'l-'Arabî* adlı eserinin ikinci bölümünde Arap sözlükçülüğünün doğuşu ve gelişimi ve sözlük çeşitleri konularına değinmiştir.¹⁷³

¹⁶⁷ Muhammed Ahmet Ebû'l-Ferec, **el-Mu'cemu'l-lugaviyye fi dav'i dirâsâti 'ilmi'l-lugati'l-hadîs**, y.y., Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1966.

¹⁶⁸ John A. Haywood, **Arabic Lexicography**, Leiden, Brill, 1965.

¹⁶⁹ Ramzi Baalbaki 1951 yılında Beyrut'ta doğmuştur. Londra Üniversitesinde eğitim almıştır. Yüksek lisans ve doktorasını Beyrut Amerikan Üniversitesinde tamamlamıştır. Arap morfolojisi, sentaks ve sözlükbilim gibi alanlarda İngilizce ve Arapça eserleri bulunmaktadır. (çevrimiçi) <https://website.aub.edu.lb/FAS/publicprofile/Pages/profile.aspx?memberID=rbaalbak>, 01.02.2018.

¹⁷⁰ Ramzi Baalbaki, **The Arab Lexicographic Tradition from the 2nd/8th to the 12th/18th Century**, Leiden, Brill, 2014.

¹⁷¹ Abdulhamid Muhammed Ebû Sikkîn, **el-Me'âcimu'l-'Arabiyye medarisuhâ ve menâhicuhâ**, y.y., el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibaeti ve'n-Neşr, 1981.

¹⁷² Adnan el-Hatîb, **el-Mu'cemu'l-'Arabî beyne'l-mâdî ve'l-hâdir**, 2.bs., Beyrut, Mektebetu Lübnan Nâşirûn, 1994.

¹⁷³ Abdulkâdir Ebû Şerife, **'İlmu'd-delâle ve mu'cemu'l-'Arabî**, Amman, Dâru'l-Fikr, 1989.

İmîl Ya'kub'un *el-Me'âcimu'l-lugaviyyeti'l-mu'âsıra bed'etuhâ ve tetavvuruhâ*¹⁷⁴ ve Deyzire Sakkal'ın *Neş'etu'l-me'âcimi'l-'Arabiyye ve tetavvuruhâ*¹⁷⁵ adlı eserlerinde Araplarda sözlükçüğün doğuşu ve gelişimi ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

Abdulkerim Mücahid Merdâvî *Menâhîcu't-te'lifi'l-mu'cemî 'inde'l-Arab: me'âcimu'l-me'ânî ve'l-mufredât*¹⁷⁶ adlı eserinde sözlük kavramı, konularına göre sözlükler, sözlük ekolleri ve Araplarda sözlük yazma tarzı konularını ele almıştır.

Abdulali el-Vedgiri¹⁷⁷ Georges Matoré'nin Fransızca kaleme aldığı *La méthode en lexicologie* adlı eserini *Menhecu'l-mu'cemîyye: maa mukaddime li'l-muellif hassa bi'l-karî'l-'Arabi* Arapçaya tercüme etmiş ve kitaba mukaddime yazmıştır.¹⁷⁸

3.4.2. Sözlükbilim İle İlgili Bilgilere Yer Veren Genel Dilbilim Kitapları

Temâm Hassân *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga* adlı kitabının “Menhecu'l-mu'cem” adlı bölümünde kelimenin ve mu'cemin tanımı, sözlüklerde yer alması gereken bilgiler, Araplarda sözlükçülük tarihi gibi konulara yer vermiştir.¹⁷⁹ Yine *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ* adlı eserinin “el-Me'âcim” bölümünde Arapçada sözlükbilim ile ilgili bilgilere yer vermiştir.¹⁸⁰

Ahmet Muhtâr Ömer *el-Bahsu'l-lugavî 'inde'l-'Arab* adlı kitabının ikinci bölümünde “el-Mu'cem” başlığı altında sözlük oluşturmanın zorlukları, mu'cemin

¹⁷⁴ İmîl Ya'kub, *el-Me'âcimu'l-lugaviyyeti'l-mu'âsıra bed'etuhâ ve tetavvuruhâ*, 2.bs., Beyrut, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1985.

¹⁷⁵ Deyzire Sakkal, *Neş'etu'l-me'âcimi'l-'Arabiyye ve tetavvuruhâ*, Beyrut, Dâru's-Sadakati'l-'Arabiyye, 1995.

¹⁷⁶ Abdulkerim Mücahid Merdâvî, *Menâhîcu't-te'lifi'l-mu'cemî 'inde'l-Arab: me'âcimu'l-me'ânî ve'l-mufredât*, Amman, Dâru's-sekâfe, 2010.

¹⁷⁷ Abdulali el-Vedgiri 1944 yılında Fas'ta doğmuştur. Fas, Ribat ve Pariste eğitim görmüştür. Doktorasını dil bilimleri alanında yapmıştır. Dilbilim alanında daha çok sözlükçülük üzerine çalışmalara yapmıştır. *el-Mu'cemu'l-'Arabi bi'l-Endülüs* adlı sözlükçülük alanında kitabı bulunmaktadır. Ayrıca edebiyat ve şiirle ilgili eserleri de vardır. (çevrimiçi) <http://www.albahrainprize.org/encyclopedia/poet/0922.htm>, 03.02.2018.

¹⁷⁸ Georges Matoré, *Menhecu'l-mu'cemîyye: Maa mukaddime li'l-muellif hassa bi'l-karî'l-'Arab*, çev. Abdulali el-Vedgiri, Rabat, Kuliyetu'l-Adâb ve'l-Ulûmi'l-İnsâniyye, 1993.

¹⁷⁹ Temâm Hassân, *Menâhîcu'l-bahsi fi'l-luga*, s. 224-240.

¹⁸⁰ Temâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, s. 311-335.

tarifi, sözlük çeşitleri, sözlükoluşturmanın şartları ve sözlük oluşturma aşamaları gibi konuları ele almıştır.¹⁸¹

Raymon Tahhân *el-Elsuniyyeti'l-'Arabiyye* adlı eserinde “ed-Dirâsetu'l-mu‘cemiyye evi'l-lugaviyye” başlığı altında Arap sözlükçülüğü, sözlüklerin yapısı ve sözlük çeşitleri gibi konulara değinmiştir.¹⁸²

3.5. MODERN DÖNEMDE ARAPLARDA ANLAMBİLİM ÇALIŞMALARI

XIX. yüzyılda modern anlambilim ile ilgili çalışmalar Alman dilcisi K. Reisig'in anlama ilişkin sorun ve konulara Semasiologie başlığı altında geniş yer vermesiyle başlamıştır. K. Reisig'den 70 yıl sonra, Fransa'da Michel Bréal anlambilimle ilgili çalışmalar yapmış ve semantique terimiyle dilbilimde yeni bir çalışma alanı ortaya çıkmıştır.¹⁸³ Eski Yunan'dan Bréal'e kadar, hatta ondan uzun süre sonra bile anlamla ilgili konular artzamanlı yöntemle¹⁸⁴ ele alınmış ve daha çok anlam değişimleri üzerinde durulmuştur. Bréal, *Essai de sémantique*¹⁸⁵ adlı kitabında (1897) Yunanca, Latince ve Sanskrikçe gibi bazı Eski Hint ve Avrupa Dillerindeki kimi kelimelerin anlamları ve anlam değişmelerine dair tarihi bir inceleme yapmış ve anlamın biçimle ilgisi, anlamların oluşumu, sözdizimiyle olan bağlantısı, eş anlamlılık, anlam değişimleri gibi sorunlara geniş yer vermiştir.¹⁸⁶

Saussure ile birlikte dilbilimde bütünlük (dizge) anlayışı yerleşmiş ve dilin ses ve biçim yönü incelenirken anlam sorunu da ele alınmaya başlanmıştır.¹⁸⁷ Saussure anlamı ilk defa eşzamanlı olarak incelemiş ve bu incelemeye; işaretlerin kullanım ve görevleriyle, kelimeleri belirli bir dönemde – eski kullanımlarını dikkate

¹⁸¹ Ömer, *el-Bahsu'l-lugavî*, s. 161-174.

¹⁸² Tahhân, *a.g.e.*, s. 30-75.

¹⁸³ Daye, *a.g.e.*, s. 6.

¹⁸⁴ Dilsel birimlerin ve sözcüklerin zaman içinde geçirdikleri değişimleri göz önünde bulunduran bakış açısı ve inceleme yöntemi. (İmer, *a.g.e.*, s. 34)

¹⁸⁵ Michel Bréal, *Essai de sémantique*, Paris, Hachette, 1897.

¹⁸⁶ Aksan, *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, s. 17-18; Ahmed Muhtâr Ömer, *'İlmu'd-delâle*, s. 22; Muhammed el-Mubarek, *a.g.e.*, s. 157; Abdulgaffâr Hamîd Hilâl, *'İlmu'l-luga*, s. 107.

¹⁸⁷ Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, C. III, s. 142.

almadan- toplumsal hayatın değişen yönleri içerisinde inceleyen bir bilim dalı anlamında "semioloji" adını vermiştir.¹⁸⁸

Anlambilim durgun/eş zamanlı anlambilim (synchronische semantik) ve gelişmeli/art zamanlı anlambilim (diachronische semantik) olmak üzere ikiye ayrılır. Dilin belirli bir zaman kesitindeki durumunu tarihi gelişmelere girmeden, dilin kelimeleri, anlamları, kavram alanları ve kapsamaları ile eş anlamlılık, çok anlamlılık ve eş seslilik vb. açılardan ele alan anlambilim dalına eş zamanlı anlambilim denir. Dile ait metni ya da kelimeyi incelerken, konuşmacıyı, dinleyiciyi ve bunların içerisinde bulunduğu sosyal, siyasi ve tarihi şartları da göz önüne alarak inceleyen anlabilime ise art zamanlı anlambilim denir.¹⁸⁹

3.5.1. Anlambilim Alanında Müstakil Olarak Yazılan Eserler

İbrahim Enîs'in 1958 yılında yayınlanan *Delâletü'l-elfâz*¹⁹⁰ adlı eseri Arapçada anlam bilim alanında yazılan ilk eserdir.¹⁹¹ Enîs eserinde, sözün (kelam) ortaya çıkışı, delâlet, lafız-kelime farkı, delâlet çeşitleri, lafız ve delâlet arasındaki bağ, bu konuda Yunan felsefecilerinin ve Arap âlimlerinin görüşleri, tercümelelerde delâletin üstlendiği rol, er-Rummânî, Ebû 'Ubeyd, Ebû Hilâl el-'Askerî ve el-Curcânî gibi dilcilerin delâlet ile ilgili eserleri ve eleştirisi gibi anlambilimle ilgili konulara yer vermiştir. Bu eser geçmişi sorgulayıcı uslubuyla eleştirilere hedef olmuş ve tartışmalar başlatmıştır.¹⁹²

Ahmed Muhtâr Ömer 1985 yılında yayınladığı *'İlmu'd-delâle* adlı eserinin önsözünde anlamsal incelemenin kelimelerin anlamları üzerinde duran sözlük anlam (lexical meanings) ve cümle ve ibareleri inceleyen gramer anlam (grammatical (syntactic) meanings) üzere ikiye ayrıldığını, kendisinin eserinde sözlük anlam üzerinde yoğunlaştığını belirtmiştir.¹⁹³ Ömer eserini dört bölüme ayırmış, ilk bölümünde anlambilimin tarifi, anlambilimin tarihi gelişimi, anlambilimin alt

¹⁸⁸ Muhammed Seyyid Ali Belâsî, "Arap Dili Semantiği", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, çev. Celalettin Divlekçi, S. 4, Isparta, 1997, s. 273.

¹⁸⁹ Korkmaz, **a.g.e.**, s. 9.

¹⁹⁰ İbrahim Enîs, **Delâletü'l-elfâz**, 5. bs., Kahire, Mektebetü'l-Angelo el-Mısıriyye, 1984.

¹⁹¹ Muhammed el-Mubarek, **a.g.e.**, s. 158.

¹⁹² Kaya, **a.g.m.**, s. 345.

¹⁹³ Ahmed Muhtâr Ömer, **a.g.e.**, s. 6-7.

birimleri, anlam çeşitleri ve anlamın kıyası konularını işlemiştir. İkinci bölümde anlam çalışmalarının yöntemlerini farklı kuramlar bazında ele almış, üçüncü bölümde sesteş, zıt anlam ve eş anlam gibi anlamla ilgili konuları açıklamıştır. Dördüncü ve son bölümde ise anlam değişimleri ve tercümede anlam sorunlarına yer vermiştir.

Fayez Dâye 1985 yılında ilk baskısı yapılan *‘İlmu’ d-delâleti’ l-‘Arabî en-nazariyye ve’ t-tatbîk*¹⁹⁴ adlı eserini Batılı modern dilbilimcilerin tarzında ama Arap dilcilerin anlambilimle ilgili ortaya koyduğu görüşlerden hareketle kaleme almıştır.

Abdulkerim Mücahid *ed-Delâletu’ l-lugaviyye ‘inde’ l-‘Arab*¹⁹⁵ adlı eserinde Doğu ve Batı’daki anlambilim anlayışını kıyaslamıştır. Yazar anlambilim çalışmalarının Arap dünyasında Batı’dan çok daha önce geliştiğini vurgulamıştır.

Murad Kâmil *Delâletu’ l-elfâzi’ l-‘Arabiyye ve tetavvurihâ*¹⁹⁶ adlı eserinde Arapça kelimelerin anlambilimsel gelişimine yer vermiştir.

‘Abdulgaffâr Hamîd Hilâl *‘İlmu’ d-delâleti’ l-lugaviyye*¹⁹⁷ adlı kitabında anlambilimin doğuşu, gelişimi, içeriği, temelleri ve dilbilimin diğer alt dallarıyla ilişkisi gibi konuları ele almıştır.

Macid el-Meşata İngiliz dilbilimci F. R. Palmer’in *Semantics* adlı kitabını *‘İlmu’ d-delâle* adıyla Arapçaya tercüme etmiştir.¹⁹⁸

3.5.2. Anlambilimle İlgili Bilgilere Yer Veren Genel Dilbilim Kitapları

Temmâm Hassân *Menâhîcu’ l-bahs fi’ l-luga* adlı kitabının “Menhecû’ d-delâle” adlı bölümünde Batılı dilbilimcilerin anlambilimle ilgili görüşlerine yer vermiştir.¹⁹⁹ Yine *el-Lugatu’ l-‘Arabiyye ma’ nâhâ ve mebnâhâ* adlı eserinin son bölümünde anlambilim konusunu işlemiştir.

¹⁹⁴ Fayez Dâye, *‘İlmu’ d-delâleti’ l-‘Arabî en-nazariyye ve’ t-tatbîk*, Dımaşk, Dâru’ l-Fikr, 1985.

¹⁹⁵ Abdulkerim Mücahid, *ed-Delâletu’ l-lugaviyye ‘inde’ l-‘Arab*, Amman, Dâru’ z-Ziyâ, t.y.

¹⁹⁶ Murad Kâmil, *Delâletu’ l-elfâzi’ l-‘Arabiyye ve tetavvurihâ*, Kahire, Nahdat-u Mısır, 1963.

¹⁹⁷ ‘Abdulgaffâr Hamid Hilâl, *‘İlmu’ d-delâleti’ l-lugaviyye*, y.y., Dâru’ l-Kitabi’ l-Hadîs, 2013.

¹⁹⁸ F. R. Palmer, *‘İlmu’ d-delâle*, çev. Macid el-Mâşita, Bağdat, Matbaatu’ l-Ummali’ l-Merkeziyye, 1981.

¹⁹⁹ Temmâm Hassân, *a.g.e.*, s. 240-270.

Muhammed el-Mubarek *Fıkhu'l-luga* adlı eserinin “Me‘ânî'l-elfâz” bölümünde Batı’da ve Arap dünyasında anlambilimin gelişimi, önemi, sözcüğün anlamını etkileyen unsurlar gibi konuları ele almıştır.²⁰⁰

Mahmûd es-Sa‘rân *‘İlmu’l-luga-Mukaddime li’l-kârûi’l-‘Arabî* adlı kitabının dördüncü bölümünde “‘İlmu’d-Delâle ev Dirâsetu’l-Ma‘na” başlığı altında anlamla ilgili görüşlere, Batıdaki anlambilim ekollerine yer vermiştir.²⁰¹

Ali Abdulvâhid Vâfi, *‘İlmu’l-luga* adlı eserinin ikinci bölümünde “Semantik (‘ilmu’d-delâle)” isimli üçüncü başlığında anlambilimin isimlendirilmesi, tarihi ve konuları hakkında genel bilgilere yer vermiştir.²⁰² Üçüncü bölümün ikinci başlığı olan “Delâletu’l-elfâz” bölümünde ise, Arap ve Batı âlimlerinin anlambilim konusundaki görüşlerine yer vermiştir.²⁰³

‘Abdulgaffar Hamid Hilâl *‘İlmu’l-luga beyne’l-kadîm ve’l-hadîs* adlı kitabının 105-110 sayfaları arasında semantiğin tarifini, tarihsel gelişimini, ilgilendiği konularını ve çeşitlerini açıklamıştır. Kitabının ikinci bölümünde ise lafızların anlamları ve gelişimleri başlığı altında anlambilimle ilgili pek çok konuya yer vermiştir.²⁰⁴

Mahmut Fehmi Hicazî’nin *Medhal ilâ ‘ilmi’l-luga* adlı eserinin “‘İlmu’d-Delâleti’l-Mu‘cemiyye” başlıklı dokuzuncu bölümünde anlambilimin sözlükbilimle olan ilişkisini²⁰⁵; “el-Bunyetu’d-Delâliyye” adlı onuncu bölümünde ise, anlambilimsel ilişkiler, Arap geleneğinde anlambilimle ilgili terimler, anlam çeşitleri, siyâk ve anlambilimsel alanlar konularını ele almıştır.²⁰⁶

²⁰⁰ Muhammed el-Mubarek, **a.g.e.**, s. 153-185.

²⁰¹ es-Sa‘rân, **a.g.e.**, s. 261- 317.

²⁰² Vâfi, **a.g.e.**, s. 105-110.

²⁰³ **A.g.e.**, s. 190-322.

²⁰⁴ Hilâl, **a.g.e.**, s. 190-324.

²⁰⁵ Hicazî, **a.g.e.**, s. 129-145.

²⁰⁶ **A.e.**, s. 145- 165.

3.6. MODERN DÖNEMDE ARAPLARDA LEHÇEBİLİM ÇALIŞMALARI

XIX. yüzyılın sonlarına gelinceye kadar lehçelerle ilgili çalışmalar, dilcilerin lehçelerle savaşmaları ve lehçeleri edebiyat için tehlike olarak görmeleri sebebiyle ihmal edilmiştir.²⁰⁷ Batılı dilciler kültürel ve milli birliği sağlamak amacıyla fasih dili (standart dil) yaymaya çalışmışlardır.²⁰⁸

Ancak bütün bu çabalara rağmen çevre ve kültür gibi etkenlerin varlığından dolayı tek bir dil oluşturma çabalarının boşuna olduğu anlaşılmıştır.²⁰⁹ XIX. yüzyılın sonlarına doğru diyalektoloji çalışmaları önem kazanmış, dillerin ve lehçelerin oluşumu konusunda çeşitli kuramlar ortaya konulmuştur.²¹⁰

İlk kez filolog Gaston Paris lehçeler üzerinde çalışmaların yapılması gerektiğini söylemiş ve bu alanla ilgili incelemeler yapmak üzere Fransa'da Ecole Partique de Hautes Etudes adlı bir enstitü kurmuştur.²¹¹

Geleneksel lehçebilim çalışmaları, bir lehçenin kollarının belirlenmesine yönelmiş, artzamanlı araştırmalara başvurmuştur. XIX. yüzyılın sonlarında ise eş zamanlı incelemeler yapılmaya ve Avrupa'da dil atlasları ve haritaları hazırlanmaya başlanmıştır. Bu çalışmaların en eskisi Almanya'da 1876'da yayınlanan Georg Wenker'in Alman Dil Atlası (Deutsche Sprachatlas) adlı eseridir. Bu tarz çalışmalar Fransa, İtalya, Macaristan, Avusturya, Japonya, gibi pek çok ülkede yürütülmüştür.²¹²

Modern Dönemde Arap dilbilimcileri de Batıdaki çalışmalardan etkilenmiş ve lehçebilim ile ilgili müstakil eserler kaleme almaya başlamıştır.

²⁰⁷ Vâfi, **a.g.e.**, s. 61.

²⁰⁸ Hilâl, **a.g.e.**, s. 96-97.

²⁰⁹ Hilâl, **a.g.e.**, s. 104.

²¹⁰ Aksan, **a.g.e.**, C. I., s. 142.

²¹¹ Vâfi, **a.g.e.**, s. 61-62.

²¹² Aksan, **a.g.e.**, s. 142.

3.6.1. Lehçebilim Alanında Müstakil Olarak Yazılan Eserler

İbrahim Enîs *el-Lehecâtu'l-'Arabiyye* adlı eserinin önsözünde lehçebilim alanında yazılan ilk eserin Hafenî Nâsîf Bey'in *Mumeyyizâtu Lugâti'l-'Arab*²¹³ adlı küçük risalesi olduğunu söylemiştir. Hafenî Nâsîf Bey'in bu risalesi 1886 yılında Viyana'da müsteşriklerin düzenlediği sempozyumda sunduğu tebliğidir. Enîs bu eserin lehçebilim çalışmaları için ilk adım olduğunu ancak eserin çok fazla ilgi görmediğini söylemiştir.²¹⁴ Hafenî Nâsîf Bey bu risalesinde Arap lehçeleri ve lehçelerde bulunan farkları ele almıştır.

İbrahim Enîs'in *el-Lehecâtu'l-'Arabiyye* adlı kitabı lehçebilim ile ilgili modern dönemde yazılan en önemli eserlerdendir. Enîs eserini altı bölüme ayırmış ve sırasıyla lehçenin tanımı ve lehçelerin nasıl oluştuğu, İslam'dan önce Arapça, Kur'an kıraatları ve lehçeleri, Arap lehçelerinin kökenleri ve kabileleri, kelimelerin yapısı ve lehçelerdeki anlamları ve modern lehçeler konu başlıklarını ele almıştır.

'Abdulgaffar Hâmid Hilâl *el-Lehecâtu'l-'Arabiyye neş'e ve tatavvur* adlı eserini dört bölüme ayırmıştır. İlk bölümde kelâm, kavî, dil, lehçe ve bunlar arasındaki ilişki; ikinci bölümde dilin bölünmesi ve lehçelerin oluşması; üçüncü bölümde dil birliği; dördüncü bölümde ise, Arap lehçeleri arasındaki farklılıklar konularına yer vermiştir.²¹⁵

Muhammed Ahmed Hâtîr *Fi'l-lehecâti'l-'Arabiyye mukaddime li'd-dirâse* adlı eserinin giriş bölümünde lehçebilimin tanımı, doğuşu, diğer bilimlerle ilişkisi, lehçebilim çalışmalarının kaynakları, lehçe incelemesinin nasıl yapılması gerektiği ve dil atlasları konuları ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Eserin birinci ve ikinci bölümünde ise; dil ve lehçenin tanımı, lehçe anlamında kullanılan dil ve lahn terimleri, dil ve lehçe arasındaki ilişki, dil birliği ve ortak dilin oluşumu, Arapçanın

²¹³ Hafenî Nâsîf Bey, *Mumeyyizât lugâti'l-'Arab ve tahrîcu mâ yumkinu mine'-lugâti'l-'âmmiyye 'aleyhâ ve fâidetu 'ilmi't-târihi min zâlik*, 1. bs., Mısır, Bulak Matbaası, 1886.

²¹⁴ İbrahim Enîs, *el-Lehecâtu'l-'Arabiyye*, İskenderiyye, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1999, s. 4.

²¹⁵ 'Abdulgaffar Hâmid Hilâl, *el-Lehecâtu'l-'Arabiyye neş'e ve tatavvur*, 2. bs., Kahire, Mektebetu Vehbe, 1993.

lehçelere ayrılması ve lehçelerin doğuşu, lehçe çeşitleri, dilin gelişimi dilin lehçelerin oluşumdaki etkisi ve Arapçada lehçelerin özellikleri gibi konuları ele almıştır.²¹⁶

Ahmed ‘İlmu’ d-dîn el-Cundî 1965 yılında tamamladığı “el-Lehecâtu’l-‘Arabiyye kemâ tesavverahâ kutubu’n-nahvi ve’l-luga” başlıklı doktora tezini *el-Lehecâtu’l-‘Arabiyye fi’t-turâs* adıyla yayınlamıştır. İki ciltten oluşan eserde Arap dünyasının coğrafyası, Arap kabileleri, lehçelerin coğrafyaları, Hicaz ve Temimi lehçeler, lehçelerin kaynakları (Kur’an-ı Kerim, Arapların sözleri ve lehçe mirası), Arap âlimlerinin lehçeler hakkındaki görüşleri, lehçelerin ses ve sarf bakımından incelenmesi ve Kabile lehçelerinin genel özellikleri gibi başlıklar yer almaktadır.²¹⁷

Ramazan ‘Abduttevvab Alman oryantalist Johan Fück’un *Arabiya. Untersuchungen zur arabischen Sprach-und Stilgeschichte*²¹⁸ adlı eserini *el-‘Arabiyye Dirâsâtun fi’l-luga ve’l-lehecât ve’l-esâlîb*²¹⁹ adıyla Arapçaya tercüme etmiştir. Kitapta Emeviler, Abbasiler ve Selçuklular döneminde Arap dilinin durumu ve lahn gibi konular ele alınmaktadır.

Muhammed eş-Şerkavî Kristen Brustad’ın Fas Mısır, Suriye ve Kuveyt lehçelerinin dilbilgisel açıdan karşılaştırılmasını içeren *The Syntax of Spoken Arabic*²²⁰ adlı kitabını *Kavâidu’l-lehecâti’l-‘Arabiyyeti’l-hadîse*²²¹ adıyla Arapçaya tercüme etmiştir.

Ayrıca ‘Abdurrahman Eyyûb’un *el-‘Arabiyye ve lehecâtuhâ* adlı eseri bulunmaktadır.²²²

²¹⁶ Muhammed Ahmed Hâtir, *Fi’l-lehecâti’l-‘Arabiyye mukaddime li’d-dirâse*, Kahire, Matbaatu’l-Huseyni’l-İslamiyye, 1979.

²¹⁷ Ahmed ‘İlmuddîn el-Cundî, *el-Lehecâtu’l-‘Arabiyye fi’t-turâs*, y.y., ed-Dâru’l-‘Arabiyye li’l-Kitâb, 1983.

²¹⁸ Johan Fück, *Arabiya. Untersuchungen zur Arabischen Sprach-und Stilgeschichte*, Berlin, Akademie-Verlag, 1950.

²¹⁹ Johan Fück, *el-‘Arabiyye Dirâsât fi’l-luga ve’l-lehecât ve’l-esâlîb*, çev. Ramazan ‘Abduttevvab, Kahire, Mektebetu’l-Hânci, 1980.

²²⁰ Kristen Brustad, *The Syntax of Spoken Arabic*, yy., Georgetown University Press, 2000.

²²¹ Muhammed eş-Şerkavî, *Kavâidu’l-lehecâti’l-‘Arabiyyeti’l-hadîse*, Kahire, el-Meclisu’l-a’lâ li’s-Sekafe, 2003.

²²² Abdurrahman Eyyûb, *el-‘Arabiyye ve lehecâtuhâ*, yy., Mektebetu’ş-Şebab, 1998.

3.6.2. Lehçebilimle İlgili Bilgilere Yer Veren Genel Dilbilim Kitapları

‘Abdulgaffar Hâmid Hilâl *‘İlmu’l-luga beyne’l-kadîm ve’l-hadîs* adlı kitabının 97-105 sayfaları arasında Batıda lehçebilimin ortaya çıkışı ele almış ayrıca eserinin üçüncü bölümünde lehçeler arasındaki mücadele ve standart dilin oluşmasındaki etkenleri ele almıştır.²²³

Ali Abdulvâhid Vâfî, *‘İlmu’l-luga* adlı eserinin ikinci bölümünde “Dilin Lehçelere ve Dillere Ayrılması” başlığı altında lehçelerin oluşumu, yerel lehçeler ve birbirleriyle çatışmaları, devlet veya yazı dilinin oluşması, farklı söz sanatlarının fasih dille ilişkisi, tek bir ülkede farklı sosyal tabakların lehçe farkı, erkeklerin lehçesinin kadınların lehçesinden farklı oluşu konuları hakkında bilgilere yer vermiştir.²²⁴

Ramazan Abduettevvâb *el-Medhal ilâ ‘ilmu’l-luga ve menâhîcu’l-bahsi’l-lugavî* adlı kitabının birinci bölümünde ortak dil ve lehçeler başlığı altında ortak dil ve lehçelerin ortaya çıkmasına sebep olan etkenlere kısaca değinmiştir.²²⁵

‘Abdussabur Şahîn *Fî ilmi’l-lugati’l-‘âm* adlı kitabında ortak Arap dili (fasih) ve en meşhur Arap lehçelerinin özelliklerini ele almıştır.²²⁶

Subhî Sâlih *Dirâsât fî fîkhi’l-luga* adlı eserinde en meşhur eski Arap lehçelerinin özelliklerine yer vermiştir.²²⁷

3.7. MODERN DÖNEMDE KÖKEN BİLGİSİ ÇALIŞMALARI

Klasik dilbilgisi kitaplarında genellikle belirli bir dilin sözvarlığının biçimbilgisi ele alınır; o dildeki kökler, ekler ve eklerin görevleri incelenir ve dilin türeme ve çekim özellikleri gibi konulara yer verilerek daha çok filolojik çalışmalar üzerinde durulurdu. Günümüzde yapısal dilbilimin ışığı altında yürütülen dil çalışmalarında ise, değişik dillerin gereçlerine dayanılarak sözcüklerin ve cümlelerin

²²³ Hilâl, *‘İlmu’l-luga*, s. 165- 172.

²²⁴ Vâfî, *‘İlmu’l-luga*, s. 169-195.

²²⁵ ‘Abduettevvâb, *a.g.e.*, s. 166-169.

²²⁶ Şahîn, *a.g.e.*, s. 215-231.

²²⁷ Sâlih, *a.g.e.*, s. 59-107.

birbirleriyle ilişkisi incelenmekte ve yapılan çalışmalardan bütün diller için geçerli genel kurallar çıkarılmaktadır.²²⁸

3.7.1. Köken Bilgisi Alanında Müstakil Olarak Yazılan Eserler

Fuad Hanna Terzî *el-İştikâk* adlı kitabı iştikakla ilgili modern dönemde yazılan eserlerdendir. Yazar modern dilbilimin görüşleri ve klasik dil ve nahiv kitaplarında iştikakla ilgili verilerden yola çıkarak kitabını kaleme almıştır.²²⁹ Eser Arap toplumu ve iştikaka etkisi; iştikakın aslı; türetme (iştikâk) yolları ve kuralları ve kalb, ibdâl, naht ve bunların iştikakla ilişkisi olmak üzere 4 ana başlıktan oluşmaktadır.

Abdullah Emîn *el-İştikâk* adlı eserinde iştikak çeşitlerini klasik kaynaklardan faydalanarak ele almıştır.

Hilmî Halîl İslam'dan sonra Arap dilindeki gelişmeleri ele aldığı *el-Muvelled fi'l-Arabiyye* adlı eserinin ilk bölümünde “el-İştikâk” başlığı altında iştikâk ve iştikâk çeşitlerini açıklamıştır.²³⁰

3.7.2. Köken Bilgisi ile İlgili Bilgilere Yer Veren Genel Dilbilim Kitapları

Temâm Hassân'ın *Menâhîcu'l-bahsi fi'l-luga* adlı kitabının “en-Nizamu's-sarfî” başlıklı 4. bölümünde iştikâkla ilgili bilgilere yer verilmiştir.²³¹

Muhammed el-Mubarek *Fıkhü'l-luga* adlı eserinin “el-İştikâk” adlı bölümünde, Arapçada türetmenin (iştikâkın) özellikleri ve çeşitlerini örneklerle ele almıştır.²³²

Muhammed el-Antâkî'nin *ed-Dirâsât fi fıkhi'l-luga* adlı eserinin “el-İştikâk fi'l-'Arabiyye” başlığı altında iştikâkın tanımı ve çeşitlerini açıklamıştır.²³³

²²⁸ Aksan, **a.g.e.**, C. III , s. 13.

²²⁹ Fuad Hanna Terzî, **el-İştikâk**, 1. bs., Beyrut, Mektebet-u Lübnan Naşirun, 2005, s. 12.

²³⁰ Hilmî Halîl, **a.g.e.**, s. 74-88.

²³¹ Temâm Hassân, **a.g.e.**, s. 166-170.

²³² Muhammed el-Mubarek, **a.g.e.**, s. 69-112.

²³³ el-Antâkî, **a.g.e.**, s. 331- 347.

Subhî Sâlih *Dirâsât fi fikhi'l-luga* adlı eserinde etimoloji konusunu “Kelime Türetme ve İştikâk Çeşitleri” başlığı altında klasik eserlerden faydalanarak ele almıştır.²³⁴

²³⁴ Sâlih, **a.g.e.**, s. 173-275.

SONUÇ

Saussure öncesi dilbilim çalışmaları çoğunlukla ya felsefe kapsamında yürütülmüş, ya da dini etkenler sonucunda yapılmıştı. XIX. yüzyılda Saussure'ün öncülük ettiği dilbilim çalışmalarının en büyük özelliği, dilin sadece dil için incelenmesi olmuştur. Böylece dil çalışmaları insanî bilimlerin her dalıyla işbirliği içine girmiştir.

Klasik dönemde Arap dilcileri eserlerinde dil alanında birçok eser kaleme almışlar ve eserlerinde dilbilim değeri taşıyan konulara değinmişlerdir. XIX. yüzyılda dilbilim alanında Batı'da yaşanan gelişmelerin etkisiyle Arap dilbilimcileri Arap dili alanında yeni açılımlar yapmışlardır.

Modern dönemde Arap dilbilimciler modern metotlar kullanarak klasik dönemde ortaya konan dilbilim konularını yeniden ele almışlardır. Bunu yaparken bazı dilbilimciler klasik dönemdeki görüşleri eleştirmişler ve bu konulara yeni bakış açıları getirmişlerdir. Bu dönemde özellikle Arap nahvi eleştirilmiş ve nahiv yeniden tasnif edilerek, nahvin zorluklarını ortadan kaldırma konusunda birtakım esaslar belirlenmiştir.

Öte yandan modern dönemde Batı'da ilk kez ele alınan pek çok konunun klasik Arap dilcilerinin eserlerinde çok daha önce konu edildiği görülmektedir. Özellikle anlambilimle ve anlamla ilgili birçok konu, klasik dönem eserlerinde geniş bir şekilde işlenmiştir. Arap âlimleri, lafız ve anlamla ilgili meselelerin Kur'an'a ve İslam'a hizmette ne kadar önemli olduğunu kavramaları sebebiyle ve Arap dilinin korumak amacıyla bu konuyla yakından ilgilenmişlerdir.

Aynı şekilde sesbilimle ilgili birçok konu Arap dilcileri tarafından eserlerinde ele alınmıştır. Arap dil âlimleri sesbilim konularına ilk zamanlarda sarf, nahiv, aruz ve belâgat gibi dille ilgili eserlerinde ve tıp, hikmet, felsefe, musiki, kıraat ve tecvid kitaplarında karışık bir halde yer vermişlerdi. Araplarda sesbilim çalışmaları el-Halil ile güzel bir başlangıç yapmış, Sîbeveyh tarafından geliştirilmiş ve İbn Cinnî tarafından sistemleştirilerek bir ilim dalı haline getirilmiştir. el-Halîl ve Sîbeveyh genel sesbilimin, el-Kindî, fonoloji'nin, İbn Sînâ, fizyolojik, akustik ve deneysel

fonetiğin, İbn Cinnî söyleyiş ve dinleyiş fonetiğinin kurucusu ve önde gelen temsilcileri olarak kabul edilebilir.

Yine Arap dil âlimleri eserlerinde lehçeler ve lehçelerde yer alan kelime dağılımıyla ilgili bilgilere yer vermişlerdir. Kur'anı Kerim Arapların ortak bir dil oluşturmasında büyük rol oynamış, ancak bu durum farklı lehçelerin âlimler tarafından ihmal edilmesine sebep olmamış ve birçok lehçe kıraat ve tefsir kitaplarında kayıt altına alınmıştır.

Sözlükbilim çalışmaları ise, Kur'an-ı Kerimdeki anlaşılması güç kelimelerin araştırılması ile başlamış, günümüze kadar dilin bütün müfredatını içeren binlerce sözlüğün yazılmasıyla devam etmiştir.

Arap dil âlimlerinin klasik dönemde günümüz dilbilimine katkı sağlayacak önemli çalışmalara imza attıkları görülmektedir. Klasik dönemde kaleme alınan bu çalışmaların modern dilbilimin verileri göz önünde bulundurularak yeniden incelenmesinin dilbilime büyük katkılar sağlayacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- ‘Abduh, Davud ‘Atiyye: **Dirâsât fî ‘ilmi asvâti’l-‘Arabiyye**, 2 c., y.y., Dâr-u Cerîr, 2010.
- ‘Abdulcelîl, Abdulkâdir: **el-Asvâtu’l-lugaviyye**, 2. bs., Ürdün, Dâru Sefa, 2014.
- ‘İlmu’s-sarfi’s-savtî, Ürdün, Dâr-u Ezmine, 1998.
- Açıklın, Nevres-Ahmet Şen: “Kur’an ve Arap Dilbiliminin Gelişimi”, **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 9**, 2015, s. 173-178.
- Ahmed b. Fâris: **es-Sâhibî fî fıkhi’l-luga ve mesâ’ilihâ ve suneni’l-‘Arabi fî kelâmihâ**, Beyrut, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1997.
- Akalın, Şükrü Haluk: “Sözcük bilimi ve Sözlükçülük”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 698, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayını, 2010, s. 162-169.
- Akarsu, Bedia: **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975.
- Aksan, Doğan: **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, 5. bs., Ankara, TDK Yayınları, 2009.
- _____ : **Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, 4. bs., Ankara, Engin Yayınevi, 2006.
- el-Aktaş, Sâlim Halîl: “Menheciyyetu’d-doktor Ahmed Muhtâr Ömer fî tashîhi lugati’l-i‘lâmiyyîn ve’l-musakkafîn”, **Dirâsâtu’l-**

- ulûmi'l-insâniyye ve'l-ictimâ'iyye**, C. XLIII, S. 3, 2016, s. 1535-1547.
- Ali, Muhammed Yunus: **Medhal ila'l-lisâniyyât**, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-Cedîd el-Muttehide, 2004.
- Âli Yasin, Muhammed Hüseyin : **ed-Dirâsâtu'l-lugaviyye 'inde'l-Arab ilâ nihayeti'l-karni's-sâlis**, Beyrut, Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1980.
- Anber, Tağrid es-Seyyid: **Dirâsât Savtiyye**, Kahire, el-Munazzamatu'l-'Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekafe ve'l-'Ulûm, 1980.
- el-Antâkî, Muhammed: **Dirâsât fî fikhi'l-luga**, 4. bs., Beyrut, Dâru'ş-Şarki'l-Arabî, t.y.
- el-'Atiyye, Halîl İbrahim: **Fi'l-bahsi's-savfî 'inde'l-'Arab**, Bağdat, Dâru'l-Cahız, 1983.
- Aydın, Mehmet: **Dilbilim El Kitabı**, İstanbul, 3F Yayınevi, 2007.
- Baalbaki, Ramzi: **The Arab Lexicographic Tradition from the 2nd/8th to the 12th/18th Century**, Leiden, Brill, 2014.
- Başkan, Özcan: **Lengüistik Metodu**, 1. bs., İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1967.
- Bayraktar, Nesrin: **Dil Bilimi**, 2. bs. Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2006.
- Bayrav, Süheyla: **Filolojinin Oluşumu**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1975.

- Bedr Send es-Semiyhîyn: “Cûhûd-u Kemal Bişr fi’ d-dersi’ l-lugaviyyi’ l-hadîs”, **Mutah Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi**, Ürdün, 2012.
- el-Bekûş, Et-Tayyib: **et-Tasrîfu’ l-‘Arabî min hilâli ‘ilmi’ l-asvâti’ l-hadîs**, 3. bs., Tunus, Matbaatu Cumhuriyeti Tunus, 1992.
- Belâsî, Muhammed Seyyid Ali: “Arap Dili Semantiği”, Çev. Celalettin Divlekçi, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 4, Isparta, 1997, s. 269-286.
- Benveniste, Emile: **Genel Dilbilim Sorunları**, çev. Erdim Öztokat, 1. bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995.
- Bereke, Bessam: **‘İlmu’ l-asvâti’ l-‘âm-Asvâtu’ l-luga ‘Arabiyye**, Lübnan, Merkezu’ l-İnmâi’ l-Kavmî, 1988.
- Bergsträsser, Gotthelf: **et-Tatavvuru’ n-nahvî li’ l-lugati’ l-‘Arabiyye**, nşr. Ramazân ‘Abduttevvâb, Kahire, Mektebetu’ l-Hânci, 1982.
- Birişik, Abdülhamit: “Kıraat”, **DİA**, C. XV, İstanbul, 2002, s. 426-433.
- Bişr, Kemal: **‘İlmu’ l-esvât**, Kahire, Dâr-u Garîb, 2000.
- Breal, Michel: **Essai de sémantique**, Paris, Hachette, 1897.
- Brustad, Kristen: **The Syntax of Spoken Arabic**, yy., Georgetown University Press, 2000.
- Bûkra, Nu’man: **el-Medârisu’ l-lisâniyyâtu’ l-mu‘âsıra**, Kahire, Mektebetu’ l-Âbab, 2003.

- el-Câhız, ‘Amr b. Bahr: **el-Beyân ve’t-tebyîn**, thk. Abdusselam Muhammed Harun, 4. bs., Kahire, Mektebetu’l-Hancî, 1975.
- Cantineau, Jean: **Cours de phonétique arabe**, Paris, C. Klincksieck, 1960.
- Cerrahoğlu, İsmail: **Tefsir Usulü**, 10. bs., Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Civelek, Yakup: **Arap Dilbilimine Giriş**, Van, Üniversite Yayınları, 2004.
- el-Cundî, Ahmed
‘İlmu’ d-dîn: **el-Lehecâtu’l-‘Arabiyye fi’t-turâs**, y.y., ed-Dâru’l-‘Arabiyye li’l-Kitâb, 1983.
- Çelebi, Muharrem: “Corcî Zeydân”, **DİA**, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 69-71.
- Çetin, Atilla: “Fâris eş-Şidyâk”, **DİA**, C. XII, İstanbul, 1995, s. 168-170.
- Çetin, Nihad M.: “Arap”, **DİA**, C. III, İstanbul, 1991, s. 276-309.
- Daye, Fayez: **‘İlmu’ d-delaleti’l-‘Arabî en-nazariyye ve’t-tatbîk**, Dimaşk, Dâru’l-Fikr, 1985.
- Dayf, Şevkî: **Tecdîdu’n-nahv**, Kahire, Dâru’l-Mearif, 2013.
- Demir, Ramazan: “Arap Dilinde Fıkhu’l-luga” ve “İlmu’l-luga” Terimlerinin Kullanımı, Tanımı, Konusu ve Gayesi”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XIII, S. 23, 2011/1, s. 183-203.

- ed-Dimeşkî, Afffe: **Tecdîdu'n-nahvi'l-'Arabî**, 2. bs., Beyrut, Dâru'l-
'İlmi'l-Melayîn, 1982.
- Divlekci, Celalettin: "Arap Dili Semantiği (Muhammed es-Seyyid Belâsî'ye
ait "Delâletu'l-Elfâz ve Tatavvuruhâ" başlıklı
makalesinin çevirisidir), **SDÜ. İlahiyat Fakültesi
Dergisi**, S. 4, 1997, s. 269-286.
- _____ : "Semantiğin Arap ve Batı Dünyasındaki Serüveni",
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 2,
2006, s. 259-265.
- Doğan, Yusuf: "Arap Gramerinde İlk Yenilikçilik Hareketleri Ve
Etkileri", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**,
C. VIII, S. III, 2008, s. 183-213.
- Durmuş, İsmail: "Nahiv", **DİA**, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 300-306.
- _____ : "Sözlük", **DİA**, C. XXXVII, İstanbul, 2009, s. 398-401.
- Durmuş, İsmail-Ahmet Yüksel: "Savtiyye", **DİA**, C. XXXVI, İstanbul, 2006, s. 204-206.
- Ebû'l-Ferec, Muhammed Ahmed: **el-Me'âcimu'l-lugaviyye fî dav'i dirâsât-i 'ilmi'l-
lugati'l-hadîs**, y.y., Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1966.
- Ebû't-Tayyib el-Lugavî: **Merâtibu'n-nahviyyîn**, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl
İbrâhim, Kahire, Mektebetu'n-Nehdati'l-Mısrîyye, 1955.
- Ebû Sikkîn, Abdulhamid Muhammed: **el-Me'âcimu'l-'Arabiyye medârisuhâ ve menâhicuhâ**,
y.y., el-Fâruku'l-Hadîse li't-Tıbaeti ve'n-Neşr, 1981.

- Ebû Şerîfe, ‘Abdulkâdir: **‘İlmu’d-delâle ve’l-mu‘cemi’l-‘Arabî**, Amman, Dâru’l-Fikr, 1989.
- Elmalî, Hüseyin: “Mu‘cemu mekâyîsi’l-luga”, **DİA**, C. XXX, İstanbul, 2005, s. 346-347.
- Emîn, Abdullah: **el-İştikâk**, Kahire, Lecnetu’t-Te’lif ve’t-Terceme ve’n-Neşr, 1956.
- Emîn, Ahmed: **Duha’l-İslâm**, 3 c., Kahire, el-Hey’etu’l-Mısriyyeti’l-‘Âmme li’l-Kitâb, 2003.
- el-Enbârî, Kemaluddîn: **Nuzhetu’l-elibbâi fî tabakâti’l-udebâ**, Ürdün, Mektebetu’l-Menâr, 1985.
- el-Endelûsî, Ebû Hayyân: **el-Bahru’l-muhît**, thk. Mahir Habuş, Dımaşk, Dâru Risaleti’l-‘Alemyye, 2015.
- Enîs, İbrahim: “Cuhûd ulemâi’l-‘Arab fi’d-dirâseti’s-savtiyye”, **Mecelle Mecma‘u’l-Lugati’l-‘Arabiyye**, Kahire, 1963, s. 41-49.
- _____ : **Delâletu’l-elfâz**, 5. bs., Kahire, Mektebetu’l-Angelo el-Mısriyye, 1984.
- _____ : **el-Esvâtu’l-lugaviyye**, Kahire, Nahdatu Mısır, 1947.
- _____ : **el-Lehecâtu’l-‘Arabiyye**, İskenderiyye, Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, 1999.

- Ergin, Mehmet Cevat: “Arap Nahvinin Doğuşu”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. VII, S. 2, Diyarbakır, 2005, s. 111-141.
- Ergüven, Şahabettin: “Arap Dilinde Lahın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. VI, S. 11, 2007/1, s. 155-183.
- el-Esterâbâdi,
Radyuddîn: **Şerhu’ş-şâfiye**, thk. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdu’l-Hamîd, Kahire, 1939.
- Eyyûb, Abdurrahman: **el-‘Arabiyye ve lehecâtuhâ**, yy., Mektebetu’ş-Şebab, 1998.
- _____ : **Dirâsât nakdiyye fi’n-nahvi’l-‘Arabî**, Kuveyt, Muessesetu’s-Sabâh, ty.
- _____ : **Esvâtu’l-luga**, 2. bs., y.y., Matbaatu’l-Keylanî, 1968.
- Firûzâbâdî: **el-Kâmusu’l-muhît**, 8. bs., Beyrut, Muessesetu’r-Risale, 2005.
- Fück, Johann: **Arabiya. Untersuchungen zur arabischen Sprach-und Stilgeschichte**, Berlin, Akademie-Verlag, 1950.
- _____ : **el-‘Arabiyye dirâsât fi’l-luga ve’l-lehecât ve’l-esâlib**, çev. Ramazan ‘Abduttevvab, Kahire, Mektebetu’l-Hâncî, 1980.
- Gleason, Henry Allan: **An introduction to descriptive linguistics**, New York, Henry Hold and Company, 1955.

- Halîl b. Ahmed, el-Ferâhidî: **Kitâbu'l-‘ayn**, thk. Mehdi Mahzumi, İbrâhim Samerrai, 8 c., Muessesetu'l-â'lemi li'l-Matbuât, Beyrut 1988.
- Halîl, Hilmî: **el-Muvelled fi'l-‘Arabiyye**, Beyrut, Dâru'n-Nahdati'l-‘Arabiyye, 1985.
- _____ : **Dirâsât fi'l-lugati ve'l-me‘âcim**, 1. bs., Beyrut, Dâru'n-Nahdati'l-‘Arabiyye, 1998.
- Hamed, Ganim Kaddurî: **el-Medhal ilâ ‘ilmi asvâti'l-‘Arabiyye**, 1. bs., Amman, Dâru Ammar, 2004.
- el-Hamzâvî, Muhammed Reşad: **Min kadayâ'l-mu‘cemi'l-‘Arabî kadîme ve hadîse**, Tunus, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1986.
- Hasan, ‘Abbas: **en-Nahvu'l-vâfi**, Kahire, 4. bs., 4 c., Dâru'l-Meârif, 1973.
- Hassân, Temmâm: **Menâhîcu'l-bahsi fi'l-luga**, Kahire, Mektebetu'l-Angelo el-Misriyye, 1990.
- _____ : **el-Lugatu'l-‘Arabiyye ma‘nâhâ ve mebnâhâ**, y.y., Dâru's-Sekafe, 1994.
- Hâtîr, Muhammed Ahmed: **Fi'l-lehecâti'l-‘Arabiyye mukaddime li'd-dirâse**, Kahire, Matbaatu'l-Huseyni'l-İslamiyye, 1979.
- el-Hatîb, Adnan: **el-Mu‘cemu'l-‘Arabî beyne'l-mâdî ve'l-hâdir**, 2.bs., Beyrut, Mektebetu Lübnan Nâşirûn, 1994.

- Hatiboğlu, İbrahim: “Subhî Sâlih”, **DİA**, C. XXXVII, İstanbul, 2006, s. 452-453.
- Haywood, John A.: **Arabic Lexicography**, Leiden, Brill, 1965.
- Helis, Yûsuf: “İlmu’s-savtiyyâti’l-mevcî ve’s-sem’î ‘inde ulemâ’i’l-muslimîne’l-kudemâ”, **el-Mecelletu’l-‘Arabiyye li’d-dirâsâti’l-lugaviyye**, C. III, S. 2, 1985, s. 101-123.
- Hengirmen, Mehmet: **Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Engin Yayınevi, 1999.
- Heffener, Merrill S.: **General Phonetic**, Madison, University of Wisconsin Press, 1952.
- Hicazî, Mahmut Fehmi: **Medhal ilâ ‘ilmi’l-luga**, Kahire, Dâr-u Kubbâ, t.y.
- Hilâl, ‘Abdulgaffar Hâmid: **Asvâtu’l-lugati’l-‘Arabiyye**, 2. bs., Kahire, Muessesetu’l-İhrâm, 1988.
- _____ : **‘İlmu’d-delâletu’l-lugaviyye**, yy., Dâru’l-Kitabi’l-Hadîs, 2013.
- _____ : **‘İlmu’l-luga beyne’l-kadîm ve’l-hadîs**, 2. bs., Kahire, Matbaatu’l-Cebelâvî, 1986.
- _____ : **el-Lehecâtu’l-‘Arabiyye neş’eten ve tatavvuran**, 2. bs., Kahire, Mektebetu Vehbe, 1993.
- Hindavî, Hasan: **Menâhicu’s-sarfiyyîn ve mezahibuhum fi’l-karneyn es-salis ve’r-rabi’ mine’l-hicre**, Beyrut, Dâru’l-Kalem, 1989.

- Huber, Emel: **Dilbilime Giriş**, İstanbul, Yabancı Dil Yayınları, 2013.
- el-Hûlî, Emîn: **Arap-İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar**, çev. Emrullah İşler-Mehmet Hakkı Suçin, Ankara, Kitâbiyât Yayınları, 2006.
- el-Hûlî, Muhammed Ali: **Mu‘cem-u ‘ilmi’l-lugati’n-nazarî**, Lübnan, Mektebet-u Lübnan, 1982.
- _____ : **el-Asvâtu’lugaviyye**, Amman, Dâru’l-Felâh, 1990.
- _____ : **Mu‘cem ilmi’l-asvât**, Riyad, Metâbiu Ferazdak et-Ticariyye, 1986.
- İbnu’l-Bennâ: “Beyânu’l-‘uyûb”, **Mecelletu’l-ma‘hedi’l-mahtûtâti’l-‘Arabiyye**, thk. Gânim Kaddûrî Hamd, S. 11, cüz: 1, 1987, s. 7-58.
- İbn Cinnî: **el-Hasâis**, thk., Muhammed Ali en-Neccâr, 3 c., Kahire, Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, 1985.
- _____ : **el-Munsîf**, thk. İbrahim Mustafa-Abdullah Emîn, Kahire, Vizâretu’l-Ma’arifi’l-‘Umumiyye, 1954.
- _____ : **Sirru sinâ‘âti’l-i‘rab**, thk. Hasan Hindavî, Dâru’l-Kalem, 2 c., Dımaşk, 1985/1405.
- İbn Fâris: **Mu‘cem mekâyîsi’l-luga**, thk. Abdusselam Muhammed Harun, 4 c., Beyrut, Dâru’l-Cîl, t.y.

- _____ : **es-Sâhibî: fî fıkhi'l-luga ve sunenu'l-'Arabi fî kelamihâ**, thk., Ahmed Hasan Besec, 1. bs., Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1997.
- İbn Haldûn: **Mukaddime**, thk. Abdusselam Şeddadî, yy., Dârulbeyzâ: Beytu'l-Funûn ve'l-'Ulum ve'l-Âdab, 2005.
- İbn Manzûr: **Lisânu'l-'Arab**, 15 c., Beyrut, Dâr-u Sadır, t.y.
- İbn Nedîm: **el-Fihrist**, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1978.
- İbn Sînâ: **Esbâb hudûsi'l-hurûf, Mecma'u'l-lugati'l-'Arabiyye**, thk. Muhammed Hassân et-Tayyân-Yahyâ Mîr 'Alem, Dımaşk, 1403/1983.
- İbrahim, Abdalâlîm: **en-Nahvu'l-vazîfî**, Kahire, Dâru'l-Me'ârif, 1982.
- İbrahim b. Murad: **Mesâil fi'l-mu'cem**, 1. bs., Tunus, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1997.
- _____ : **el-Mu'cemu'l-'ilmiyyi'l-'Arabiyyi'l-muhtas hattâ muntasifi'l-karni'l-hadî 'aşra el-hicrî**, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1993.
- _____ : **Mine'l-mu'cem ilâ'l-kâmus**, 1. bs., Tunus, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 2010.
- İmer, Kamile, Ahmet Kocaman, A.Sumru Özsoy: **Dilbilim Sözlüğü**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011.

- Joo, Martin: **Acoustic Phonetics**, y.y., Linguistic Society of America, 1948.
- Kaddûr, Ahmed: **Medhal ilâ fikhi'l-lugati'l-'Arabiyye**, Beyrut, 1993.
- Kafes, Mahmut: "İbn Cinnî'nin El-Hasâis ve Suyûtî'nin El-Muzhir Fî Ulûmi'l-luga Adlı Eserlerinin Metod ve İçerik Yönünden Karşılaştırılması", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 34, 2014, s. 77-88.
- _____ : "İbn Fâris'in es-Sâhibî fî fikhi'l-luga ve es-Seâlibî'nin fikhu'l-luga ve sırru'l-'Arabiyye Adlı Eserlerinin İçerik ve Metod Yönünden Karşılaştırılması", **Şarkiyat Mecmuası**, 2010, s. 71-94.
- Karaağaç, Günay: **Dil Bilim Terimleri Sözlüğü**, Ankara, T.D.K. Yayınları, 2013.
- el-Karmadî, Sâlih: **Durûs fî ilmi'l-esvâti'l-'Arabiyye**, Tunus, el-Camiâtu't-Tunusiyye, 1966.
- el-Kâsimî, Ali: **'İlmu'l-luga ve sînâ'âtu'l-mu'cem**, Riyad, Camiâtu'l-Melikâ Suud, 1991.
- _____ : **el-Mu'cemiyyetu'l-'Arabiyye beyne'n-nazariyye ve't-tatbîk**, Beyrut, Mektebetu Lübnan, 2003.
- _____ : **Sînâ'âti'l-mu'cemi't-tarihî li'l-lugati'l-'Arabiyye**, Beyrut, Mektebetu Lübnan Naşirûn, 2014.

- Kaya, Mustafa: “Modern Arap Dilbilim Çalışmaları”, **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl.12, S. 36, 2008.
- el-Kaysî, Ebû Muhammed: **er-Ri‘âye li tecvîdi’l-kırae ve tahkîki’t-tilave**, thk. Ahmed Hasan Ferhat, Dımaşk, Dâru’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, 1973.
- Kenan Demirayak, Selami Bakırcı: **Arap Dili Grameri Tarihi: (Başlangıçtan Günümüze)**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, 2001.
- Kıran, Zeynel: **Dilbilim Akımları**, 2. bs., , Ankara, Onur Yayınları, 1996.
- Kılıç, Hulusi: “Basriyyûn”, **DİA**, C. V, İstanbul, 1992, s. 117-118.
- _____: “Emîn Hûlî”, **DİA**, C. XVII, İstanbul, 1998, s. 339-340.
- _____: “Esâsu’l-belâga”, **DİA**, C. XI, İstanbul, 1995, s. 357.
- _____: “İştikâk”, **DİA**, C. XXIII, İstanbul, 2001, s. 439-440.
- _____: “Kûfiyyûn”, **DİA**, C. XXVI, İstanbul, 2002, s. 345-346.
- _____: “Sarf”, **DİA**, C. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 136-137.
- Kızıklı, Zafer: “Arapçada Dil Bilimlerinin Tarihsel Ve Kavramsal Temelleri”, **Ekev Akademi Dergisi**, S. 30, Yıl. 11, 2007, s. 249-262.

- el-Kindî, Ebû Yusuf: **‘İlmu’t-ta‘miye ve istihrâcu’l-mu‘ammâ**, thk. Muhammed Merayati, Yahyâ Mir Alem, Muhammed Hassan Tayyan, 2 c., Dımaşk, Matbuatu Mecmai’l-Lugati’l-Arabiyye, 1987.
- _____ : “Risâletu’l-lusga”, **Mecelletu’l-mecma‘i’l lugati’-‘Arabiyye bi Dımaşk**, thk. Muhammed Hassân et-Tayyân, C: LX, cüz: 3, Dımaşk, 1975, s. 515-532.
- el-Kisâî, Ebû’l-Hasan Ali b. Hamza: **Mâ telhanu fihî’l-‘âmme**, thk. Ramazan Abdu’t-tevvab, 1. bs., Kahire, Mektebetu’l-Hâncî, 1982.
- Kocaman, Ahmet: **Dilbilim Temel Kavramlar Sorunlar Tartışmalar**, 1. bs, Ankara, Dil Derneği Yayınları, 2006.
- Korkmaz, Zeynep: **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992.
- el-Mahzûmî, Mehdî: **Fi’n-nahvi’l-‘Arabî, Nakd ve Tevcih**, Beyrut, Dâru’r-Râidi’l-‘Arabî, 1986.
- Maslûh, Sa’d Abdulaziz: **Medhal ilâ’t-tasvîri’t-tiyfî li’l-keîâm**, Kahire, ‘Âlemu’l-Kutub, 2001.
- el-Ma’tuk, Ahmed Muhammed: **el-Me‘âcimu’l-lugaviyye ‘Arabiyye - el-Me‘âcimu’l-‘âmme vezâifuhâ ve musteveyâtuhâ ve eseruhâ fî tenmiye lugati’n-nâşie dirâse vasfiyye tahlîliyye nakdiyye**, Abu Dabi, el-Mecmeu’s-Sakafî, 1999.
- Matoré, Georges: **Menhecu’l-mu‘cemiyye: maa mukaddime li’l-muellif hasa bi’l-karîi’l-‘Arab**, çev. Abdulali el-Vedgiri,

- Rabat, Kulliyetu'l-Âdab ve'l-Ulumi'l-İnsâniyye, 1993.
- Mehmet Zihni Efendi: **el-Muntehab ve'l-muktedab fî kavâidi's-sarf ve'n-nahv**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1981.
- Melmsberg, Bertil: **La Phonétique**, Presses Universitaires de France, 1970.
- 'İlmu'l-asvât, çev. Abdussabur Şahîn, Kahire, Mektebetu's-Şebâb, 1984.
- Mendûr, Muhammed: **Menhecu'l-bahs fi'l-'ilm ve'l-luga**, Beyrut, Dâru'l-'İlmi li'l-Melayîn, 1946.
- Merdâvî,
Abdulkerim Mücahid: **Menâhicu't-te'lifi'l-mu'cemî 'inde'l-Arab: me'âcimu'l-me'ânî ve'l-mufredât**, Amman, Dâru's-Sekâfe, 2010.
- _____ : **Kâmusu'l-lisâniyyât**, yy., ed-Dâru'l-Arabiyyeti'l-Kitab, 1984.
- el-Messidî,
'Abdusselâm: “'İlmu'l-luga emi'l-lisâniyyât?”, **Cerîdetu'r-Riyâd**, sy. 13457, Nisan 2005- Rabî'u'l-Evvel 1426, (Çevrimiçi) <http://www.alriyadh.com/60162>, 14.07.2017.
- el-Meylânî, Muhammed: **Şerh-u Muğnî**, İstanbul, 1390 h.
- el-Mukri', Ebû'l-Hasan: “et-Tenbîh âle'l-lahni'l-celiyy ve'l-lahni'l-hafiy”, **Mecelletu'l-mecma' el-'Irakî**, thk. Gânim Kaddûrî Hamd, S. 36, cüz: 2, 1985, s. 240-287.
- Mustafa, İbrahim: **İhyâu'n-nahv**, Kahire, Hindavî, 2012.

- Mücahid, Abdulkerim: **ed-Delâletu'l-lugaviyye 'inde'l-'Arab**, Amman, Dâru'z-Ziyâ, t.y.
- Mümin, Ahmed: **el-Lisâniyyât en-neş'e ve't-tetavvur**, 2. bs., Cezayir, Divanu'l-Matbuati'l-Camiiyye, 2005.
- Nahhas, Mustafa: **Medhal ilâ dirâseti's-sarfi'l-'Arabî 'alâ dav-i'd-dirâsât lugaviyye hadîse**, y.y., Mektebetu'l-Fellah, 1981.
- Nâsıf Bey, Hıfînî: **Mumeyyizât lugâti'l-'Arab ve tahrîcu mâ yumkinu mine'l-lugâti'l-'âmmiyye 'aleyhâ ve fâidetü 'ilmi't-târihi min zâlik**, 1. bs., Mısır, Bulak Matbaası, 1886.
- Nassar, Hüseyin: **el-Mu'cemu'l-Arabî neş'etuhu ve tatavvuruhu**, Kahire, Dâru Mısır li't-Tıbaa, 1988.
- en-Neklâvî, Fethî- Kılıç, Hulusi: "Abdusselâm b. Muhammed b. Hârûn b. Abdirrâzık", **DİA**, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 256-257.
- Nureddin, 'İsâm: **'İlmu'l-asvâti'l-lugaviyye**, 1. bs., Beyrut, Dâru'l-Fikri'l-Lübnanî, 1992.
- en-Nurî, Muhammed Cevâd: **'İlmu'l-asvâti'l-'Arabiyye**, Amman, Câmiatu'l-Kudsi'l-Meftuha, 2007.
- _____ : "İlmu'l-asvâti'l-akustîki", **Mecelle camiati'n-necâh li'l-ebhâs**, S. 4, 1989, s. 157-210.
- _____ : "Fi't-tatavvuri's-savtî", **Mecelle camiati'n-necâh li'l-ebhâs**, S. 5, 1990, s. 113-150.

- Ömer, Ahmed Muhtâr: **el-Bahsu'l-lugavî 'inde'l-'Arab**, 6. bs., Kahire, 'Âlemu'l-Kutub, 1988.
- _____ : **Dirâsetu's-savti'l-lugavî**, Kahire, 'Âlemu'l-Kutub, 1997.
- _____ : **'İlmu'd-delâle**, 5. bs., y.y., Kahire, 'Âlemu'l-Kutub, 1998.
- _____ : **Mu'cemu'l-lugati'l-'Arabiyyeti'l-Mu'âsıra**, y.y., 'Âlemu'l-Kutub, 1998.
- _____ : **Sınâ'âtu'l-mu'cemi'l-hadîs**, y.y., 'Âlemu'l-Kutub, 1998.
- Özbalıkçı, M. Reşit: "Sîbeveyhi", **DİA**, C. XXXVII, İstanbul, 2009, s. 130-134.
- Palmer, F. R.: **'İlmu'd-delâle**, çev. Macid el-Mâşita, Bağdat, Matbaatu'l-Ummali'l-Merkeziyye, 1981.
- Pei, Mario: **Usus 'ilmi'l-luga**, çev. Ahmed Muhtâr Ömer, 8. bs., Kahire, 'Âlemu'l-Kutub, 1998.
- Pulgram, Ernst: **Introduction To The Spectrography Of Speech**, y.y., Mouton, 1959.
- Ramazan Abdullah: **es-Siyegu's-sarfiyye fi'l-'Arabiyye fi dav'i 'ilmi'l-lugati'l-mu'âsır**, y.y., Mektebe Bustani'l-Ma'rife, 2006.
- er-Râcihî, Abduh: **Fıkhul-luga fi'l-kutubi'l-'Arabiyye**, Beyrut, Dâr-u Nahdati'l-'Arabiyye, 1972.

- Ramazan ‘Abdu’t-
Tevvâb: **el-Medhal ilâ ‘ilmu’l-luga ve menâhucu’l-bahsi’l-lugavî**, Kahire, Mektebetu’l-Hancî, 1997.
- er-Râzî, Ebû Hâtim: **ez-Zîne fi’l-kelimâti’l-İslâmiyye ve ‘Arabiyye**, 1. bs., San‘a, Merkezu’d-Dirâsât ve’l-Buhûsi’l-Yemenî, 1994.
- Saçaklızâde Mehmed
Efendi: **Cuhdu’l-mukil**, thk. Salim Kadduri el-Hamed, Amman, Dâru Ammar, 2001.
- Sakkal, Deyzire: **Neş’etu’l-me‘âcimi’l-‘Arabiyye ve tetavvuruhâ**, Beyrut, Dâru’s-Sadakati’l-‘Arabiyye, 1995.
- Sâlih, Subhî: **Dirâsât fi fihhi’l-luga**, 16. bs., Beyrut, Dâru’l-‘İlmi’l-Melayîn, 2004.
- es-Sa‘rân, Mahmûd: **‘İlmu’l-luga- mukaddime li’l-kârî ‘Arabî**, Beyrut, Dâru’n-Nehdati’l-‘Arabiyye, t.y.
- Sarikaya, Muammer: “Araplarda Fonetik İlminin Doğuşu”, **Bilimname**, C. IV, S. 1, Kayseri, 2004/1, s. 117-131.
- Saussure, Ferdinand de: **Genel Dilbilim Dersleri**, çev. Berke Vardar, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1976.
- es-Seâlibî, Ebû Mansur: **Fıkhü’l-luga ve sirru’l-‘Arabiyye**, thk. Fa’iz Muhammed – İmîl Ya’kub, Beyrut, Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1996.
- es-Sekkâkî, Ebû Ya’kub: **Miftâhu’l-‘ulûm**, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1983.

- Sîbeveyhi: **Kitâbu Sîbeveyh**, thk. Abdusselam Muhammed Harun, 2. bs., 5 c., Kahire, Mektebetu'l-Hâncî, 1977.
- Subaşı, Derya Adalar: **Sözlük Verilerine Dayalı Görünümleriyle Arapçada Kavram Oluşturma Yolları**, Ankara, Divan Kitap, 2012.
- es-Suyutî, Celâleddîn: **el-Muzhir fî ulumi'l-luga ve envâ'ihâ**, thk. Muhammed Ahmed Cadelmevla Bek, Ali Muhammed el-Bicavî, Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Beyrut, Dâru'l-Fikr, t.y.
- Şahîn, Kemal: **Nazariyyetu'n-nahvi'l-'Arabiyyi'l-kadîm**, 1. bs., y.y, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2002.
- Şahîn, 'Abdussabur: **el-Menhecu's-savtî li'l-bunyeti'l-'Arabiyye: Ru'ye cedîde fi's-sarfi'l-'Arabî**, Beyrut, Muessesetu'r-Risale, 1980.
- eş-Şarkâvî, Ahmet İkbâl: **Mu'cemu'l-me'âcim**, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- eş-Şarkâvî, Muhammed: **Kavâidu'l-lehecâti'l-'Arabiyyeti'l-hadîse**, Kahire, el-Meclisu'l-A'lâ li's-Sekâfe, 2003.
- Şen, Ahmet: "Muhammed Hayr el-Hulvânî'nin Nahivdeki Yenilikçi Yaklaşımları", **Yüksek Lisans Tezi**, Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, 2010.

- et-Tayyân, Muhammed Hassân: “‘İlmu’l-Esvât ‘inde’l-‘Arab”, **Mecelle mecma‘ı’l-lugati’l-‘Arabiyye bi-Dımaşk**, C. LXIX, S. 4, 1994, s. 777-802.
- et-Temîmî, Sabîh Hamûd: “‘İlmu’l-esvât ‘inde Sîbeveyh ve ‘indenâ li’l-musteşriki’l-Almanî Arthur Schaade”, **Mecelle âdâbu’r-râfidîn**, Musul, S. 58, 2010.
- Terzî, Fuad Hanna: **el-İştikâk**, 1. bs., Beyrut, Mektebe Lübnan Naşirun, 2005.
- Toklu, Osman: **Dilbilime Giriş**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2003.
- Tuzcu, Kemal: “Araplarda Etimoloji Çalışmaları”, **Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 1, Ankara, 2001, s. 66-71.
- _____ : **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, Ankara, 2005.
- Ullmann, Stephen: **Devru’l-kelime fi’l-luga**, y.y., Mektebetu’ş-Şebâb, 1985.
- _____ : **Words and Their Rules**, Londra, Muller, 1951.
- Ulu, Arif: “Tâbiîn”, **DİA**, C. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 328-330.
- Vaisier, Jacqueline: **La phonétique**, Fransa, Puf, 1954.
- Vardar, Berke, N. Güz, M.R. Güzelşen, E. Öztokat, O. Senemoğlu: **Başlıca Dilbilim Terimleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1978.
- Vâfî, Ali Abdulvâhid: **‘İlmu’l-luga**, Kahire, Nahdat Mısır, 2004.

- Vardar, Berke: **Başlıca Dilbilim Terimleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1978.
- _____ : **Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ankara, TDK Yayınları, 1980.
- _____ : **Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri**, Ankara, TDK Yayınları, 1982.
- Yakıt, İsmail: “Doğru Bir Kur’an Tercümesinde Semantik Metodun Önemi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Isparta, S. 1, 1994, s. 17-24.
- Ya’kub, Emîl Bedi: **el-Me‘âcimu’l-lugaviyyeti’l-mu‘âsıra bed’etuhâ ve tetavvuruhâ**, 2. bs., Beyrut, Dâru’l-‘İlmi’l-Melâyîn, 1985.
- Yavuz, Mehmet: “el-Hasâis”, **DİA**, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 275-276.
- Yıldız, Murat: “Standart ve Yerel Arapçanın Tarihsel ve Filolojik Sınırları: Mısır Lehçesi Örneği”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C. X, S. 3, 2010, s. 23-41.
- Yitik, Ali İhsan: “Vedalar”, **DİA**, C. XLII, İstanbul, 2012, s. 593-594.
- Yusuf, Muhammed Haydar Ramazan: **Tetimmetu’l-a’lâmi li’z-Ziriklî**, 2. bs., 2 c., Beyrut, Dâr İbn Hazm, 2002.
- ez-Zemahşerî, Cârullah: **Esâsu’l-belâga**, Beyrut, Dâru’t-Tenvîri’l-‘Arabi, 1984.

Zeydân, Corcî: **el-Felsefetu'l-lugaviyye ve'l-elfâzu'l-'Arabiyye,** Kahire, Matbaatu'l-Hilâl, 1904.

_____ : **el-Lugatu'l-'Arabiyye kâ'in hayy,** Kahire, Muessese Hindavî, 2012.

ez-Zeyyât, Ahmed **Târîhu'l-edebi'l-'Arabî,** Beyrut, Dâru'l-'İlmi li'l-Hasan: Melâyîn, 2006.

<http://saadmaslouh.com/>, (Çevrimiçi) 17.08.2017.

<http://khalilalattiyia.blogspot.com.tr/>, (Çevrimiçi) 17.08.2017.

<http://www.m-a-arabia.com/vb/showthread.php?p=20512>, (Çevrimiçi) 20.05.2018.

<http://raffy.ws/author/4352/%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D8%B9%D9%84%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%AE%D9%88%D9%84%D9%8A>, (Çevrimiçi) 26.08.2017.

<http://edu-women.uokufa.edu.iq/t/monaf.m/ar/>, (Çevrimiçi) 24.08.2017.

<https://humanities.najah.edu/ar/node/839>, (Çevrimiçi) 24.08.2017.

<http://www.dr-ghanim.com/%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D8%B1%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B0%D8%A7%D8%AA%D9%8A%D8%A9/>, (Çevrimiçi) 15.08.2017.

<http://www.uasma.net/profiles.aspx?pg=36&pi=325&wi=43&ai=229&md=articaldetail> (Çevrimiçi) 24.08.2017.

<http://shamela.ws/index.php/author/1402>, (Çevrimiçi) 20.08.2017.

<http://www.hamassa.com/2016/04/23/%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%84%D9%85-%D8%A7%D9%84%D9%84%D8%BA%D9%88%D9%8A-%D8%AF-%D8%B1%D9%85%D8%B6%D8%A7%D9%86-%D8%B9%D8%A8%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%88%D8%A7%D8%A8-%D8%A8%D9%82%D9%84%D9%85/>, (Çevrimiçi) 26/08/2017.

http://www.ikhwanwiki.com/index.php?title=%D8%B9%D8%A8%D8%AF_%D8%A7%D9%84%D8%B5%D8%A8%D9%88%D8%B1_%D8%B4%D8%A7%D9%87%D9%8A%D9%86, (Çevrimiçi) 27/08/2017.

<http://www.maghrebarabe.org/ar/biography.cfm>, (Çevrimiçi) 24/08/2017.

https://islamsyria.com/site/show_cvs/730, (Çevrimiçi) 19.05.2018.

https://islamsyria.com/site/show_cvs/730, (Çevrimiçi) 19.05.2018.

https://www.marefa.org/%D8%AD%D8%B3%D9%8A%D9%86_%D9%86%D8%B5%D8%A7%D8%B1, (Çevrimiçi) 01.02.2018.

<http://www.m-a-arabia.com/vb/showthread.php?t=14579>, (Çevrimiçi) 01.02.2018.

<http://www.albaptainprize.org/encyclopedia/poet/0148.htm>, (Çevrimiçi) 25.09.2017.

<http://www.alnaked-aliraqi.net/ency/alialkasimi>, (Çevrimiçi) 01.02.2018.

<http://www.kataranovels.com/novelist/%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D8%B1%D8%B4%D8%A7%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D9%85%D8%B2%D8%A7%D9%88%D9%8A/>, (Çevrimiçi) 01.02.2018.

<http://www.alriyadh.com/1095961> , (Çevrimiçi) 01.02.2018.

<https://website.aub.edu.lb/FAS/publicprofile/Pages/profile.aspx?memberID=rbaalbak> , (Çevrimiçi) 01.02.2018.

<http://www.albaptainprize.org/encyclopedia/poet/0922.htm>, (Çevrimiçi) 03.02.2018.